

ڪٽ ڪڙهي، لوھ ٻري، ڌوڌا جت ڏڳن،
مٽر ڪن مڙهن ڪڍيا، سائدا ٿيون سڪن،
اڄ پڻ آڳوڻين، هيڙو آهي هج ٿي.
(شاهه لطيف)

رشد لائبريري مرحوم
جي ياد ۾

سکر جهڙي سو نهن

مر شاعرواڙ پٽو لائبريري لاڙڪاڻو

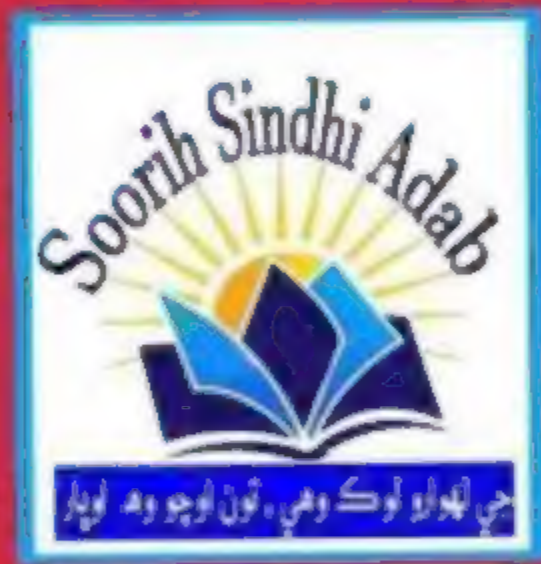

سويٽرز ۽ سنواريندڙ
هيمن عبدالماجد
ٻاٽو، ٻيلي
نواز علي بلوچ

سنڌي ادبي موسائٽي، اسلاميه ڪاليج سکر - سنڌ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

ڪٽ ڪڙهي، لوھ ٻري، ڏوڏا جت ڏهن،
مترڪن مڙهن ڪڍيا، سانداڻيون سڪن
اڄ پڻ آڳڙين، مڙو آهي مڇ تي.
(شاه لطيف)

رشيد لاشاري مرحوم
جي ياد ۾

سکر جهڙي سونهن

سويٽل + سنواريندڙ
پروفيسر هيمن عبدالمجيد سنڌي
ٻانه، ٻلي
پروفيسر نواز علي بلوچ

مارچ ۱۹۷۱ء

قيمت ۵۰-۱ روپيا

سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميه ڪاليج سکر - سنڌ

فڪيڙ

نمبر	مضمون	مصنف	صفحو
	اسانجي اڳيڙي	پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۳
	سو زمين سڪو		
۱-	سڪر جي تاريخي ۽ علمي حيثيت	پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۵
۲-	سرزمين سڪر- علم جو مرڪز	عبدالمجيد قريشي	۳۸
۳-	لاکين جو دڙو	شبير حسين کوسو	۴۱
	ذڪر و فڪر		
۱-	سر مارئيءَ جو مطالعو	پروفيسر نواز علي بلوچ	۲۵
۲-	سچل سرمست	قاضي علي اڪبر درازي	۳۱
۳-	ادبي جلسو- خواتين لاءِ	رضيه سانگي	۵۳
	رشيد احمد لاشاري جي ياد ۾		
۱-	رشيد احمد لاشاري ”رشيد“	نياز محمد ڀٽو	۵۹
۲-	رشيد احمد لاشاري مرحوم	ميمڻ عبدالغفور سنڌي	۶۱
۳-	مري ٿيا نه مات	پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۶۵
۴-	جنهن کي ماريو نه موت	شيخ عبدالرزاق ”راز“	۶۹
۵-	رشيد احمد لاشاري - منهنجو استاد	نور شاهين	۷۲
۶-	رشيد لاشاري جي لاڏاڻي تي (شعر)	عبدالله اثر، احمد خان آصف، نواز علي شوق	۶۴
	ڪهاڻيون ۽ ڦاٽر		
۱-	مامتا جي تلاش (ٽائر)	مس حسن بانو ميمڻ	۳۴
۲-	عیدو (ڪهاڻي)	لالائي عبدالقيوم ”سليم“	۴۳
۳-	قرباني (ڪهاڻي)	مس عائشہ ”نار“ لالائي	۴۷
۴-	سماج (طنز و مزاح)	فضل قادر قلبائي	۵۰
	شعر و سخن		
۱-	هي شهر اسانجو شهر نه آھ (نظم)	عبدالحميد شهيد	۵۶
۲-	ڪافي	رشيد احمد لاشاري مرحوم- شيخ نورالله (آزاد)	۵۷
۳-	گيت	نواز علي شوق	۵۷
۴-	غزل	مس شمشاد مرزا انجم	۵۸

اسان جي اڳڀاري

اها هڪ عجيب حقيقت آهي، ته ٻوليءَ ۽ انجي ڳالهائيندڙن جي سڀاءَ ۾ مطابقت هوندي آهي. جيڪڏهن ماڻهو ملڙا ۽ سڃاڻپ هوندا، ته انهن جي ٻولي به ٻاجهاري ۽ ملڙي هوندي. پر جيڪڏهن ماڻهو ڪورا ۽ سخت هوندا، ته انهنجي ٻولي به ٻسي ۽ بي ٻولي هوندي. سنڌ جا ماڻهو سڌا مادا، سڃاڻپ ۽ ملڙا ۽ ماليٽا، مهاندا ۽ ملوڪ، اڌل ۽ اڌول، سڳارا ۽ سام جهليندڙ، مهمان نواز ۽ غيرتمند آهن. هو ننڍي آڻي کي خون به بخشيو ڇڏين، ته وس پنهنجي ڪنهن تي اڇيو ڪندي وڃن ٿي ڪاٺ ڪن. دور ديس کان دريهي آيل کي جيءَ ۾ ڄاڻون ڏين، پر پنهنجي پٽ سان مان پيار رکن، ۽ وڏڙن جون وٿون وسارڻ کي وڏو ويڻ سمجهن:

”ور لوئيءَ جي لون، ڏاڏائڻ ڏٺا، جي“ (شاه)

”اي نه مارن ريت، جو سون مٿان سون تي“ (شاه)

اهولي سبب آهي جو هنن هر دور ۾ پنهنجي ثقافت ۽ سڀاءَ کي صحيح ۽ سالم رکيو آهي. وقت بوقت پرڏيهي ڀڃي آيل، پر پنهنجي اڳوڻي پٽ ڇڏي، ويڄا وساري، سنڌ جي سڃاڻپ، پر واري سڀاءَ ۾ سماجي ويا ۽ سندن اڳوڻي ثقافت ۽ مزاج مڙجي ۽ ميسارجي ويئي. يعني سنڌي سڃاڻپ هر حال ۾ اڌل ۽ اڌول رهي. جيتوڻيڪ هن آيلن جو هڪو اثر قبول ڪيو، پر ان ۾ ڪو بنيادي فرق ڪونه آيو. سون جي ڌڙي مان نڪتل ادڇائڻ کي ڇاڇي ڏسو ۽ سنڌ جي موجوده ڳوٺاڻي رهڻي ڪهڻي غور سان ڏسو، اوهان کي تمام ڪهڻي هڪ جهڙائي نظر ايندي. اهائي ڏاند گاڏي، اهي ٺي لڪر جا ٿانوَ، اهوئي اجرڪ، اهي ٺي نيرا ڪپڙا، سنڌ جا ماڻهو اڳ به استعمال ڪندا هئا، ته هينئر به انهن شين سان سندن انس آهي.

سنڌ جي ماڻهن جيان سنڌي ٻوليءَ جو سڀاءَ به ساڳيو آهي. جهڙا آهن ماڻهو ملڙا، تهڙي آهي ٻولي مڙاج واري، سريلي ۽ رسيلي. سنڌي ٻوليءَ جي سادگيءَ ۾ سونهن آهي. سندس لفظ سادا، پر رس ۽ رچاءُ وارا آهن. هن ۾ هڪ فطري رواني، ترنم ۽ تڪ هندي آهي. سوز ۽ ساه، پيار ۽ پاڻو، سک ۽ چرس سندس سڀاءَ جا اڙلي اصول آهن. مهران وانگر ڪڏهن ماليٽي ۽ گهري آهي، ته ڪڏهن وري منجهس معنيٰ جون موجون، ماڻڪ ۽ موتي پيون پڌرا ڪن، ۽ ڪڏهن وري ان جون اڻلون پري پري تائين جهر جهنگ پنهنجي اثر ۾ آڻيو ڇڏين. منجهر وانگر منجهس ايڏي ته وسعت آهي جو لسانيات جو ماهر دنڪ رهيو وڃي. نه ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ هن ٻوليءَ جيترا آواز ۽ اجار آهن، ۽ نه ڪنهن ٻوليءَ ۾ عام رهڻي ڪهڻي بابت ايترا اڪيچار الفاظ آهن. هن وٽ رڳو ٻوليءَ ۽ نفرت به ڪانهي. وقت بوقت ٻين ٻولين جي سلوٽن

۽ ساڪ وارن لفظن جي آڇ کي قبول ڪري، پنهنجي سپاءَ ۾ سميتي پنهنجو بنايو ڇڏي. هن سائنسي سپاءَ واري ٻوليءَ ۾ دور ۾ ڌارين ٻولين جا ڏجها ڏٺا آهن، پر هن ۾ سادگيءَ جي باوجود ايڏي ته ڪا پختگي آهي، جو هاليءَ کي به حيران ڪيو ڇڏي. مجال جو منجهس ڪو لوڏو اچي. هر حملي ۽ يلفار سان منهن ڏيو، پنهنجي انوکي سپاءَ ۽ سٺا کي هر حال ۾ قائم رکيو اچي. مختلف دورن ۾ سنڌي زبان جا جيڪي نمونا مليا آهن، انهن جو لسانياتي تجزيو ڪيو ويندو، ته معلوم ٿيندو، ته ڪن ڪتابن ۾ سنڌي زبان جي بنيادي سٺا ۽ ڪو فرق نه آيو آهي. انهيءَ ڪري اسان يقين سان چئي سگهون ٿا، ته سنڌي زبان جي بنيادي سٺا پنجن هزارن سالن کان اداڻي آهي، جيڪا اڄ اسانجي آڏو آهي. البته لفظن جي مٽاسٽا ٿي آهي، ۽ انهن جي ڪيفيت ۽ حالت به ڪجهه قدر بدلي آهي.

اهڙي سوڀاوان ۽ گائڻي ٻوليءَ کي جيءَ ۾ جاءِ ڏيڻ، انجي اهميت ۽ فضيلت جي مدنظر انجا حق مڃڻ ۽ مڃائڻ، ۽ انجي ادب جي واڌ ۽ ويجهه ۾ وڪ وڌائڻ اسانجو اخلاقي قوسي ۽ ذاتي فرض آهي. سنڌ جي صوبائي بحاليءَ کان پوءِ اسانجا فرض ۽ جوابداريون اڃا به وڌي ويئون آهن. اچو ته سڀ گڏجي پنهنجي ٻياري ماءُ جي طرفان مليل مائٽا ۽ سڪ جي سوکڙيءَ جي سار لهون، ان جي سونهن ۽ سوڀا ۾ واڌارو ڪيون، انجا حق مڃارين، انجي ترقيءَ ۽ ترويج ۾ ڪوشش وٺون، انجو ادب پڙهون ۽ ان ۾ صحتمند واڌارو ڪيون.

لاهور تي لڏي ويا: ويجهڙائيءَ ۾ سنڌي زبان جا ۽ بلندپايه اديب: رشيد احمد لاشاري ۽ محمد بخش بلوچ ”مجنون“ اسان کان هميشه لاءِ وڃڙي ويا آهن، انهن جو اسانجي ڪاليج جي سنڌي ادبي سوسائٽيءَ سان گهرو تعلق هو. هو اسانجي ادبي ڪارڪنن ۾ ۽ پروگريس ۾ دلچسپي وٺندا هئا. رشيد لاشاري مرحوم ته وقت به وقت اسانجي ادبي جلسن ۽ مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو. هو هر حال ۾ سڌيءَ سڌ ڏيئي، اچي پهچندو هو. رشيد لاشاري مرحوم بلند پايه اديب نقاد ۽ شاعر هو. سنڌي ادب جي تاريخ ۾ سندس خدمتون سونوري اڪرن ۾ لکڻ لائق آهن. محمد بخش بلوچ مرحوم هڪ صاحبِ طرز اديب هو. اسلوب بيان جي لحاظ کان سندس تصنيف ”مسڪين جهان خان کوسو“ سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد حيثيت رکي ٿي. اسان ٻنهي جي وفات تي انتهائي ڏک ۽ رنج جو اظهار ڪيون ٿا.

هي مخزن دراصل گذريل سال جي آهي، جيڪا ڪن مجبورين سبب دير سان پيش ڪئي پئي وڃي. اسانجون ادبي ڪوششون ۽ ڪارڪنن اوهان آڏو آهن.

ٻليءَ پايو سچ، آڇيندي لڄ مران (شاه)

پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سکر جي تاريخي ۽ علمي حيثيت

تاريخي پس منظر

سکر جي سر زمين قديم زماني کان آباد رهندي پئي اچي. سنڌو درياءَ به تمام قديم زماني کان سکر شهر جي ڀرسان انهيءَ هنڌ تان وهندو رهي ٿو، جتان هينئر وڃي رهيو آهي. اهو نظريو بلڪل غلط ثابت ٿي چڪو آهي. ته سنڌو درياءَ راجا دلوراءَ جي زماني ۾ رخ ڦيرائي موجوده وهڪرو اختيار ڪري، سکر جي ڀرسان وهڻ لڳو. آثار قديم جي کوجنا مان معلوم ٿيو آهي، ته سکر واري سر زمين پٿر واري زماني ۾ به انسانن جي رهائشگاهه هئي. هتان درياءَ جي تري مان ۽ ٽڪرين مان پٿر جي دور جون شيون هٿ آيون آهن. انهن کي ڏسي آثار قديم جي ماهر ”ليفٽيننٽ ٿومس“ اندازو لڳايو آهي، ته هي سر زمين پٿر واري دور ۾ به آباد هئي ۽ اتي هڪ وڏو وسندڙ شهر آباد هو. آثار قديم جي ٻي ماهر ”ڊاڪٽر بلٿمفورڊ“ جو خيال آهي، ته اتان لڌل شيون هندستان ۾ پڻ هندن تان اهڙي قسم جي لڌل شين کان وڌيڪ خوبصورت آهن، ۽ ميڪيڪو جي قديم تهذيب سان مشابهت رکن ٿيون. زماني جي ڦيرين ڦارين سبب هن سر زمين جي پسگردائيءَ ۾ مختلف وقتن تي جدا جدا شهر آباد پئي ٿيا آهن، ۽ انهن کي انهن زمانن ۾ مرڪزي حيثيت حاصل پئي رهي آهي.

اروڙ:- اروڙ شهر جا آثار موجوده سکر شهر کان اٺن ميلن جي پنڌ تي آهن. هي شهر قديم زماني ۾ سنڌ جي گادي جو هنڌ هو. ان زماني ۾ ملتان، صوبو سرحد جو علائقو، بلوچستان جو ڪجهه علائقو، سريلوڪ، مڪران ۽ گجرات جا حصا به سنڌ جي حدن ۾ هئا. عربن پنهنجن ڪتابن ۾ هنکي ”وور“، ”رور“، ”الور“، ”الروز“، ”ذر“، ”الرذ“، ”الدور“، جي جدا جدا نالن سان سڏيو آهي. اهي سمورا نالا لفظ ”اروڙ“ جون بگڙيل بناوتون آهن، جنهن نالي سان اڄ تائين ڦٽل دڙا ۽ ان سان لاڳيتو ڳوٺ سڏجن ٿا. يونانين هن شهر جو ”موسيڪانوس“ نالو ڄاڻايو آهي. چيني سياح هيونئن ٿسانگ ”پيشان پوهلو“ ۽ جنرل اليڪزينڊر ڪنگهام ”رور پورا“ (رورا نڪر) نالا لکن ٿا. اروڙ تمام شاهوڪار شهر هو، ۽ ان جي چوڌاري نهرون باغ ۽ چراگاهه هئا. علم ۽ هنر، صنعت ۽ تجارت جو مرڪز هو، ۽ ايشيا جو ناميارو بندر هو.

هن شهر جي ڀرسان سنڌو درياه نه پر هاڪڙو درياه وهندو هو، جيڪو الڳ درياه هو. جيئن ته هي شهر اناج جي وڏي منڊي هو، انهيءَ ڪري ئي هن تي ”اروڙ“ نالو پيو ٿو ڀانئجي. ڇاڪاڻ جو ”اروڙ“ جي لفظي معنيٰ آهي ”ان کڻي اچي کوڙ ڪرڻ“. حضرت سچل سرمست اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ آندو آهي:

”ناهي ۽ ڏٺ ڏٺ جا اٿيو ڪن اروڙ“ -

عام طرح چئبو آهي: ”اروڙيون ٿي ويئون“ يعني: ”کنج ٿي ويا:“ هن جي قدامت بابت ڇچ ناسي مان واضح اڃاڻ ملي ٿو. ان ۾ آيو آهي ته جڏهن سنه ۹۳ھ (۷۱۱ع) ۾ جمعي ڏينهن فتح کان پوءِ محمد بن قاسم قلعي ۾ داخل ٿيو، ته شهر کومندي وڏي مندر وٽ آيو. مندر ۾ سنگ سرسري جي مورتي گهوڙي تي چڙهيل ڏٺائين، جنهن ۾ جواهرن جڙيل ۾ ڪنگڻ پيا هئا. تحقيق ثابت ڪيو آهي، ته سنڌ ۾ هند ۾ مندرن جي مورتن جي ٻانهن ۾ ڪنگڻ يا واليون، انهن جي قدامت جي نشاني هيون. ابن خلقان جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو، ته هڪ هزار ورهن کان پوءِ مورتيءَ کي هڪ والي يا ڪنگڻ ٻارايو ويندو هو. ان مان اروڙ جي قدامت ثابت آهي.

ٻيو :- سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ تي بکر هڪ ٻيٽ آهي. مؤرخ بلاذري ”الروڙ“ ۽ ”بغرور“ جا نالا گڏ آندا آهن. ڇچ ناسه ۾ ”بغرور“ يا ”اغرور“ ڄاڻايل آهي، ۽ ڏيکاريل آهي، ته اهو قلعو اروڙ جي حد اندر هو. محققن جو خيال آهي ته ”بغرور“ بکر جي بگڙيل بناوت آهي. اهو خيال صحيح معلوم ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ جو قديم زماني کان سنڌو درياه اتان ئي وهندو هو، جتان هينئر وهي رهيو آهي، ۽ بکر جو ٻيٽ به انهن ڏينهن کان موجود آهي. اروڙ جي ناسوريءَ جي ڪري بکر جي حيثيت لڪل هئي، پر جڏهن اروڙ ويران ٿي ويو، ته بکر اڀري مٿي آيو. سنه ۵۵۵ھ (۱۱۶۰ع) ۾ غزنوي گهراڻي جي ڏينهن ۾ بکر جي قلعي جي مرمت ٿي. سمن جي ڏينهن ۾ بکر اتر سنڌ جو مرڪزي شهر هو. ستين صدي هجريءَ ۾ بکر تي دهلي حڪومت جو قبضو ٿي ويو، ۽ ناصرالدين قباچ بکر ۽ ملتان جو گورنر مقرر ٿي رهيو. ايلش جي ڏينهن ۾ قباچ بغاوت ڪئي، جنهن ڪري کيس زير ڪرڻ لاءِ نظام الملڪ کي موڪليو ويو. قباچ اڄ مان شڪست ڏائي بکر ڏانهن ڀڳو، ۽ بکر جي قلعي وٽ دياه ۾ ٻڏي مو. ان کان پوءِ بکر تي وري سمن جو قبضو ٿي ويو. سنه ۹۲۸ھ (۱۵۲۱ع) ۾ ارغونن سنڌ فتح ڪئي. شاه حسن ارغون اڄ جو قلعو ۽ جايون ڏهرائي، پيرين تي سڀان آڻائي، بکر

جي قلعي جي نئين سر مرمت ڪرائي. همايون جڏهن شير شاه سوري کان شڪست کائي پنجاب کان ٿيندو سنڌ ۾ آيو ته ڪجهه وقت بکر لڳ ”پهرلو“ جي باغن ۾ ڇانوڻي هڻي ويٺو. ارغونن کان پوءِ بکر وارو حصو محمود بکريءَ کي هٿ آيو. سندس آخري ڏينهن ۾ اڪبري دربار جي اديبن ”مجاهد خان“ ۽ ”محب علي خان“ کيس ڏاڍو تنگ ڪيو. جنهن تي هن اڪبر کي سمورو احوال لکي موڪليو. ان تي اڪبر بادشاهه ”عيسو خان“ کي بکر جو گورنر مقرر ڪري موڪليو. پر ان جي پهچڻ کان اڳ ۲۰ صفر ۹۸۲ھ (۱۵۷۴ع) تي هن وفات ڪئي. ان کان پوءِ مرڪزي حڪومت طرفان بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي تي ڌار ڌار گورنر مقرر ٿي ايندا رهيا. دارا ۽ اورنگ زيب جي جڏهن لڙائي لڳي، ته دارا شڪست کائي ۱۶۸۵ع ۾ بکر جي قلعي ۾ پهتو، جتان پوءِ کيس گرفتار ڪيو ويو. ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ نادر شاه سنڌ تي ڪاهي آيو. هن ۱۱۵۲ھ (۱۳۷۹ع) ۾ بکر جي قلعي کي ڊهرائي، انکي پيهر تعمير ڪرايو. نادر شاه کانپوءِ احمد شاه ابداليءَ بکر تي قبضو ڪيو. کانئس پوءِ سندس پٽ ”تيمور شاه“ ”نواب غلام صديق“ کي بکر جو صوبيدار ڪري موڪليو. انهن ڏينهن ۾ ۱۱۹۲ھ (۱۷۷۸ع) ۾ نئين طرح بکر جي قلعي جي مرمت ٿي.

ٽالپورن جي زماني ۾ سکر ۽ ٻراڻي لڳ ڪرڙيءَ جي ميدان تي ٽالپورن ۽ افغانن جي لشڪر جي وچ ۾ زبردست لڙائي لڳي. خليفي نبي بخش ان لڙائيءَ بابت ڪيڏارو لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي سورمن کي ساراهيو اٿس. آخر بکر تي ٽالپورن جو قبضو ٿي ويو. افغان ويڙهه وقت انگريزن بکر جو قلعو عارضي طور مير سهراب خان کان ورتو، پر پوءِ سمورو علائقو زوري ڪسي ورتو. سڪوڏو- چيو وڃي ٿو، ته سکر ۽ بکر ٻن مهاڻن جا نالا هئا، جن جي نالن پٺيان اهي وستيون آباد هيون. قديم زماني ۾ سکر ۽ بکر جي پسگردائي ۾ ميد ۽ جت رهندا هئا، جن جون پاڻ ۾ لڙائون ٿينديون رهنديون هيون. آخر ۾ ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ صلح ڪيو ۽ امن جي زندگي گذارڻ لڳا. عربن جي حڪومت قائم ٿيڻ کانپوءِ ميدن، عربن جي اطاعت قبول ڪئي. خليفي المعتصم عباسيءَ جي ڏينهن ۾، جڏهن عمران بن موسيٰ بر مڪي منصوره جو حاڪم هو، تڏهن سنه ۲۲۱ھ (۸۳۵ع) ۾ ميدن منصوره جي حڪومت خلاف بغاوت ڪئي. ميدن ۽ عمران جي وچ ۾ وڏي خونريز جنگ لڳي، جنهن ۾ ۳ هزار ميد قيد ڪيا ويا، جن کان عمران سکر شهر کي پٿرن جو بند ٻڌايو ۽ ان کي ”سڪته الميد“ سڏيو. ڪن محققن جو خيال آهي، ته ”سڪته الميد“ بکر جي سکر ٿيو آهي، پر هڪ ته سنڌي زبان جي مزاج موجب اها ڳالهه درست معلوم نه ٿي ٿئي، ٻيو ته سکر شهر تي اهو نالو اڳ ۾ ئي هو.

ڪن صاحبن وري سکر جو بنياد ”سکر=دوڙخ“، ”ساگر=درياء“، ”سکر=شاهوڪار“
 ”شکر=ڪنڊ يا مٺو“ ۽ ”سکر“ ڄاڻايو آهي. اهي سموريون قياسي آرايون آهن. وڌيڪ وڌندار
 ڳالهه اها معلوم ٿئي ٿي ته سکر ۽ بکر ٻن مهاڻن جا نالا هئا، جن اهي وستیون آباد ڪيون.
 بکر قلعي هٿ جي ڪري فوجي ڄاڻوڻي هوندو هو، جنهنڪري وقت جا گورنر بکر ۾
 رهندا هئا. علائقي جو نالو به بکر هو. سکر انهن ڏينهن ۾ فقط پراڻي سکر تائين محدود هو ۽
 سکر جي نالي سان سڏيو ويندو هو. پر ڊفٽري ڪاررواين ۾ بکر توڙي سکر جي ماڻهن کي
 بکري ڪري لکيو ويندو هو. اهڙي سبب آهي جو مير معصوم شاه، مير عبدالباقي پوراني،
 ميان آدم شاه ڪلهوڙي وغيره کي تاريخن ۾ بکري ڪري لکيو ويو آهي. عوام ۾ بکر جي
 ڀيٽ ۽ قلعي کي بکر پراڻي کي سکر ڪري سڏيو ويندو هو.

ٽئين سکر جو بنياد انگريزن جي ڏينهن ۾ پيو. ان کان اڳ پراڻي سکر ۽ ٽئين سکر جي
 رستي تي معصوم شاه جو منارو ۽ هشت پهلو ڪنبڙ ۽ مسجد منزل گاه جون عمارتون هيون.
 باقي درياء جي ڪپ تي ٻنيون ۽ ڪڇين جا باغ هئا، جيئن اڄ درياء جي اڀرندي ڪپ
 جو نظارو آهي.

پهري افغانستان وڙه جي زماني ۾ ۱۸۳۸ع ۾ انگريزن جي لشڪر کي هتان لنگهڻو هو.
 انهيءَ ڪري رستي کي صاف رکڻ لاءِ اليگزينڊر برنس مير رستم خان کان بکر جو قلعو فوجي
 مدد لاءِ ورتو. انهيءَ زماني ۾ روهڙي ۽ سکر پراڻي جي هنڌ مناري هيٺان (جتي هينئر صرافڪي
 بزار آهي) فوج لاءِ ڇپر هيٺان ڪي دوڪان کوليا، جنهنڪري اها ڇپري بزار سڏجڻ ۾ آئي.
 اهڙي طرح ۱۸۳۸ع ۾ ٽئين سکر جو بنياد پيو ۽ ”ڇپري بندر“ سڏجڻ ۾ آيو. اڳتي هلي
 ”ٺٽون سکر“ مشهور ٿي ويو. انهن ڏينهن ۾ فوج جي رهائش لاءِ انگريزن سکر جي ٽڪرين
 تي فوجي بارڪون ۽ ڪجهه بنگلا به ٺهرايا، جن جا آثار اڄ تائين موجود آهن. سرچارلس نيپئر
 به انهن بارڪن کي ڄاڻوڻي لاءِ گهاگهرا پٿرن وهاري هئي، پر پوءِ ڪني پاڻيءَ جي دٻي
 جي ڪري سبب ۵۰۰ سولجر مري ويا، جنهنڪري ڄاڻوڻي بند ڪئي وئي.

افغان وڙه جو سلسلو ۱۸۴۲ع تائين جاري رهيو. ان زماني ۾ بکر ملٽري سامان جو
 ورڪشاپ هو، ۽ ”ڇپري بندر“ واپار ۽ ترقي ڪندو ويو. فوج کي مال پهچائڻ لاءِ پارسين،
 ميمڻن ۽ هندو ليڪيدارن جا يون جوڙايون. اهڙي طرح ٺٽون سکر ترقي ڪندو ويو. ۱۸۴۳ع
 ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. ان کان پوءِ پنجاب جو مال ”انڊين فلوٽيلا“ جهازران ڪمپني جي

وسيلي ڪراچيءَ پهچندو هوءَ سکر ۾ به ڪمپنيءَ جو دفتر قائم ڪيو ويو هوءَ جهازن جي اچ وڃ سبب سکر شهر واپار جو مرڪز بڻجي ويو. اڄ به سکر واپار جو عظيم مرڪز آهي ۽ پنجاب ۽ سنڌ جو واپار هن شهر جي معرفت هلي ٿو.

سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ سنڌ جا ٽي ضلعا بنايا ويا: ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور. جڏهن سکر شهر تيزيءَ سان ترقي ڪرڻ لڳو ته ۱۸۸۲ع ۾ شڪارپور بدران سکر کي ضلعو بنايو ويو ۽ ”ڇپري بندر“ سکر سڏجڻ ۾ آيو. ان کانپوءِ اڄ تائين سکر کي اتر سنڌ ۾ هر لحاظ کان مرڪزي حيثيت حاصل آهي.

تاريخي ڇاڏون:- سکر ۾ مغلن جي زماني جون تاريخي عمارتون اڄ به موجود آهن. سکر جي سونهن ۽ سينگار ۽ سنڌ جي عظمت جو نشان معصوم شاه جو منارو آهي، جنهن جي تعمير جو بنياد اڪبري دربار جي امير ۽ اهاڪار مير سيد معصوم بکري ۱۰۰۳ھ (۱۵۹۴ع) ۾ وڌو. تعمير جو ڪم مير معصوم جي پٽ (مير بزرگ) جي ڏينهن ۾ ۱۰۲۶ھ (۱۶۱۷ع) ۾ مڪمل ٿيو. منارو ٻيڙهه وٽ ۸۴ فوٽ گولائي ۾ آهي. سندس ڊيگهه ۸۴ فوٽ آهي، ۽ مناري کي ڏاڪا به ۸۴ آهن. مير معصوم کي عمارتسازيءَ جو ڏاڍو شوق هوندو هوءَ مناري کان سواءِ هن مناري لڳ نون فوٽن تي هشت پهلو گنبذ ندوني آرام گاه يا فيض محل نالي ڇاهه جوڙائي، روهڙيءَ ۾ عيد گاهه لهرايو. مسجد منزل گاهه جون عمارتون اڏايون ۽ مسالن لاءِ هشت پهلو گنبذ لهرايو، جيڪو هينئر الصحرا هوٽل جي سامهون آهي ۽ ان تي عام ماڻهن جو قبضو آهي.

سکر جي سامهون درياهه جي هُن ڪپ تي روهڙيءَ لڳ ”ستين جو ٿان“ آهي. هڪن جو چوڻ آهي، ته ان هنڌ تي ست هندو عورتون ستين ٿيون هيون. وڌيڪ صحيح روايت اها آهي، ته اتي ڪنهن زماني ۾ ست درويش آستانو اڏي رهندا هئا. انهيءَ پر فضا ٽڪريءَ تي جيڪا موجوده اڏاوت ڏسڻ ۾ اچي ٿي، اها مغل گورنر مير ابوالقاسم نمڪين جوڙائي مٿس ”صفه صفا“ نالو رکيو. هو انهيءَ پر فضا مقام تي اونهارِي جي راتين ۾ ڪچهريون ڪندو هيو. سندس وفات ۱۰۵۷ھ (۱۶۴۷ع) ۾ ٿي. هن ٿلهي جي مٿان جيڪي قبرون آهن، اهي مير ابوالقاسم نمڪين ۽ سندس اولاد جون آهن.

بکر ٻيٽ جي اوڀر ۾ هڪ ننڍو ٻيٽ آهي، جنهن کي زمينده پير چيو ويندو آهي. ان ٻيٽ تي ۱۰۱۱ھ (۱۶۰۲ع) ۾ بکر جي نواب سعد خان مسجد تعمير ڪرائي. سنڌو درياهه جي

ڪناري تي روهڙيءَ ۾ وار مبارڪ جي روضي جي ڀرسان جامع مسجد آهي. جيڪا اڪبر اڪبر جي زماني ۾ بکر جي گورنر فتح خان ۹۹۲ھ (۱۵۴۵ء) ۾ تعمير ڪرائي. هيئن ان جي تمام زبون حالت آهي. جامع مسجد جي ڀرسان وار مبارڪ جو روضو آهي، جيڪو چيو وڃي ٿو، ته نادر شاه ٺهرايو. روهڙيءَ ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي قديم مسجدون آهن. بکر جي اولهه ۾ ”ساذ پيو“ نالي ٽيون ٻيٽ آهي، جيڪو هندن جو پوتو آستان آهي. انهيءَ ٻيٽ تي ۱۸۰۳ء ۾ سوا سي وٽڪندي صاحب روهڙيءَ مان اچي ديرو دمايو ۽ پوءِ ان کي هندن جي تيرت جي حيثيت ملي ويئي.

علم جو مرڪز:- اروڙ، بکر، مکر ۽ روهڙي علم جا مرڪز رهيا آهن. محمد بن قاسم کان پوءِ ڪي عرب خاندان اروڙ ۾ رهي پيا، جن علم جي شمع روشن ڪئي. ناصر الدين قاسم جي زماني تائين انهن عرب نسل جي عالمن جا پونير اروڙ ۽ بکر ۾ رهيا ٿي. ان زماني ۾ علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفيءَ کي اروڙ جي هڪ عربي نسل جي بزرگ قاضي اسماعيل بن علي بن محمد طائي وٽان عربي ۾ لکيل سنڌ جي تاريخ ”منهاج المسالك“ هٿ آئي. قاضي صاحب اروڙ جي قاضي موسيٰ بن يعقوب جو پڙ پوٽو هو، جيڪو محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيو هو. اها تاريخ علي بن ڪوفيءَ اڄ به ويهي سنه ۶۱۳ھ (۱۲۱۶ء) ۾ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪئي، ۽ مٿس نالو رکيائين: ”فتح نامه عرف چچ نامه“ اصل عربي ڪتاب گم ٿي ويو، هيئن فارسي ترجمو موجود آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ جي پهرين تاريخ ”اروڙ“ ۾ ويهي لکي وئي. سنڌ جي ٻي مستند تاريخ به بکر جي مير معصوم بکريءَ لکي، جيڪا ”تاريخ معصومي“ جي نالي سان مشهور آهي. سنڌ جي هڪ ٻي تاريخ ”لب تاريخ سنڌ“ انگريزن جي شروعاتي دور ۾ مکر جي خداداد خان لکي.

روھڙيءَ جي رضوي سيدن جو وڏو ڏاڏو سيد محمد مڪي، ايتنھن جي ڏينھن ۾ ستين صدي هجري (۱۳ صدي عيسوي) ۾ مشھد کان بکر پهتو. سندس مزار مکر ۾ ڊهڻي ڪشمير جي بنگلي جي هيٺان آهي. سندس فرزند شاه صدرالدين جي مزار بکر ۾ آهي. سندس اولاد مان ڪيترائي عالم ۽ بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جون روهڙيءَ ۾ مزارون آهن. بکر ۾ پيو مقبرو شيخ نوح بکريءَ جو آهي، جيڪو سهروردي سلسلي جي ناني سيح شهاب الدين عمر سهرورديءَ جو خليفو هو، ۽ ستين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو آهي. سيد صفا الترمذي، قنڌار کان بکر آيو، ۽ سلطان محمود جي ڏينهن ۾ بکر جو شيخ الاسلام ٿي رهيو. مير محمد معصوم بکري سندس فرزند هو. قاضي قاضن جو وڏو ڏاڏو قاضي ابوالخير به بکر ۾ رهندو هو. خود قاضي

قاضن ۾ شاه حسن ارغون جي ڏينهن ۾ ۲۰ سال بکر جو قاضي ٿي رهيو. سکر ۽ روهڙي جي موسوي سيدن جو وڏو ڏاڏو ميرڪا بايزيد (وفات ۹۶۲ھ) قنڌار کان سنڌ ۾ آيو ۽ شاه بيگ جي ڏينهن ۾ سکر جو شيخ الاسلام ٿيو. سندس فرزند ميرڪا عبدالباقي پوراني وڏو عالم ۽ فضل ٿي گذريو آهي. سندس مقبرو نئين ۽ پراڻي سکر جي وچ تي آهي. هن بزرگ سکر ۾ عايشن مدرسي جو بنياد وڌو. سکر پراڻي ۾ حضرت شاه خيرالدين جو مقبرو مشهور زيارتگاه آهي. هي بزرگ سيد عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان هو. ۴ سنڌ ۾ اچي مخدوم نوح جو مريد ٿيو. ۲۷ رمضان ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) تي وفات ڪيائين.

بکر جا ٻيا به ڪيترائي عالم ۽ بزرگ مشهور ٿيا، جهڙوڪ: امير شاه قاسم، مير ابوالڪارم، مير عياض الدين، ملا اسحاق بکري، مولانا يار محمد، مولانا عالم بکري، شاه قطب الدين، سيد ناصر الدين، قاضي جلال الدين وغيره. اهو علم جو چرچو انگريزن جي شروعاتي دور تائين قائم رهيو. انگريزن جي شروعاتي دور ۾ سکر نئون وجود ۾ آيو، ته اتي مولانا عبدالرحمان مدرسو قائم ڪيو. هندستان جو مشهور عالم مولانا محمد قاسم نانوتوي ۱۲۷۷ھ (۱۸۶۰ء) ۾ مولانا محمد يعقوب نانوتوي سان گڏجي حج تي ويندي، سنڌ مان ننگهيو. هو درياه رستي ۶ رجب ۱۲۷۷ھ (۱۸ جنوري ۱۸۶۱ء) سکر پهتا. مولانا محمد يعقوب صاحب پنهنجي ياداشت ۾ لکي ٿو، ته هنن سکر پهچي مولانا عبدالرحمان سان ملاقات ڪئي.

فارسي شاعري: هن خطي عالمن سان گڏ فارسيءَ جا به ڪيترائي بلند پايو شاعريدا ڪيا آهن. فارسي شاعريءَ جو چرچو انگريزن جي اوائلي دور تائين رهيو. هتي فارسي شاعرن جو تذڪرو ڏجي ٿو، جنهن ۾ سکر ۽ بکر کان سواءِ روهڙيءَ جي شاعرن جو ذڪر به ايندو ۽ انهن شاعرن جو احوال به ايندو، جيڪي ٻاهران آيا ۽ ڪجهه وقت هتي رهيا.

شاه جهانگير هاشمي: شاه حسن ارغون (۹۲۸ھ-۹۶۲ھ) جي ڏينهن ۾ خراسان مان آيو ۽ بکر ۾ ڪجهه وقت رهيو. ۹۴۶ھ (۱۵۳۹ء) جي شروعات ۾ حج لاءِ اسهيو. واٽ تي ڪيچ مڪران ۾ رهنن شهيد ڪيس.

شعر: مشهور مثنوي مظهر الانار ۹۴۰ھ ۾ تاليف ڪري، شاه حسن ڏانهن منسوب ڪيائين. هي مثنوي مولانا جاميءَ جي مشهور مثنويءَ ”تحفته الاحرار“ جي طرز تي آهي. مولانا جامي سندس همعصر هو. مثنويءَ ۾ شاه حسن جي تعريف هن طرح ٿي ڪري:-

شاه حسن خسرو شيرين سخن انيت الله نباتا حسن

د ر بند ته هر یم المثال
 حرمة الله من الا ختال
 نهمدو چل بود که این نظم پاک
 نقض بقایافت ازین لوح خاک.
 مثنوی کانسواء سندس دیوان ۾ آهي.

گاهي

سوانح :- مولانا سيد نجر الدين محمد ابوالقاسم گاهي، میان کال جي ساداتن مان هو.
 میان کال سمرقند ۽ بخارا جي وچ ۾ هڪ جبل آهي. ۸۶۸ هـ ۾ سندس ولادت ٿي. سڄي عمر
 شادي نه ڪيائين. پاڻ ئي چيو اٿس :-

عروس دهر ڪا هي رانزید
 ازان روهمجو عیسیٰ گشته فردم

رندي مشرب ۽ مستفني مزاج جو مالڪ هو. سير سفر جو ڏاڍو شوق هو. ۸۸۳ هـ ۾
 مولانا جامي سان ملاقات ٿيس. ان کانپوءِ ڪابل آيو، جتي گوشت ۾ گوشت ۴۰، ۵۰ سال
 رهيو. چيو اٿس :-

ڪاهي تو بلبل چمن آراي ڪاهي
 زاع وزغن نه اي که ۾ همدستان شوي.

ان کانپوءِ سنڌ ۾ آيو، ۽ بکر ۾ ڪجهه وقت رهيو، جتي شاه جهانگير ۷۸۳ هـ سان
 ملاقات ٿيس. ان کانپوءِ گجرات ويو، جتي ۹۴۰ هـ کان ۹۵۶ هـ تائين رهيو. ۹۵۶ هـ ۾ موٽي
 ڪابل آيو. ۹۶۱ هـ ۾ شهزادي اڪبر جي ملازمن ۾ شامل ٿي ويو، ۽ شاهي لشڪر سان
 گڏجي دهلي ۽ هليو ويو، جتي باقي حياتي گذاريائين. ۶ ربيع الثاني ۹۸۹ هـ تي ويات ڪيائين.

ڪلام :- پارسي ۽ جو بلند پايه شاعر هو. سندس ديوان قلمي حالت ۾ موجود آهي.
 مقالات الشعرا (ص ۶۸۴) جي صاحب سندس ڪجهه شعر ڏنا آهن، جي هيٺ ڏجن ٿا :-

چون زعڪس عارضت آئينه برگ گل شود
 گردد در آن آئينه طوطي بنگرد بلسل شود
 اشک من طالب آن نرگس جادو باشد
 همچو طفلي که دوان در پي آهو باشد.

قاضي شاهه محمد :- ڏهين صدي جي آخر ۽ ۱۱ صدي جي شروع ۾ ٿي گذريو
 آهي. مير عبدالباقي پوراني جي تعريف ۾ سندس اشعار ملن ٿا :-

مير عبدالباقی قطب زمان — مقتداي اهل حق صاحب ضمير

دانش بکري

محمد رضا، تخلص دانش، سلطان محمود بکري (۱۸۹۸م - ۱۹۸۳م) بکر جي حاڪم جي ڏينهن ۾ بکر ۾ رهندو هو. سلطان محمود جي درٻار ۾ قرب حاصل هوس. سندس وڌيڪ احوال تقويميه، مقالات الشعرا (ص ۲۱۱) جي صاحب سندس هٿيان شعر نقل ڪيا آهن، جي سلطان محمود جي تعريف ۾ آهن:-

مرا در دولتِ سلطان محمود خداستعني از گردون نموده
که او را در سجود در گهروني سرِ اخلاص را واژون نموده

اسحاق

آخوند ملا اسحاق اصل بکر جو هو، ۽ سلطان محمود بکريءَ جو ملازم ٿي رهيو هو. هوءَ لڏي وڃي ٿي ويٺو. مرزا شازي بيگ جو معلم - ٿي رهيو. نرسي جو شاعر هو. مقالات الشعرا (ص ۷۹) ۾ سندس هي شعر آيل آهي:-
مي طهد دل در برم در شوقِ تو ميگزارد خام را از دورِ تو.

مير معصوم "ناهي"

سوانح :- سيد نظام الدين، محمد معصوم تخلص "ناهي" بن سيد صفائي حسيني ۱۹۴۴م ۾ بکر ۾ ڄائو. سندس وڏا اصل برمد جا ويٺل هئا، جي هوءَ لڏي وڌار آيا. مير معصوم جو والد، سلطان محمود خان بکر جي حاڪم جي ڏينهن (۱۸۹۸م - ۱۹۸۲م) ۾ لڏي اچي بکر ويٺو. داني لاهوت سبب مير معصوم اڪبري درٻار ۾ وڏي نرسي جي پٽنوءَ آخر سندس حسن خدمتيءَ جي عوض درٻاريءَ ڪاڪڙي ۽ چاٺڪيءَ جا پرگيا ٿيس. هاگير طور مڏيا. حوا نگير جو رمانو به ڏنائين، جنهن ۾ سندس قدر ڪندي ۱۰۱۵م ۾ کيس امين الملڪ جو عهدو ڏنو. مير صاحب جي وفات جي تاريخ تي اختلاف آهي. ڪن ۱۰۱۴م، ڪن ۱۰۱۵م، ۽ ڪن ۱۰۱۹م ٿيو آهي. ۱۰۱۹م علامه دائود پوٽي مرحوم جي تحقيق جو نتيجو آهي، جنهن جي ڊاڪٽر محمد شفيع ۽ تاريخ معصوميءَ جي سڌي ترجم تائيد ڪئي آهي. اسان به ان کي وڌيڪ معتبر سمجهون ٿا.

آثار:- مير صاحب کي عمارتن ٺهرائڻ جو ذائد و شوق هو. سندس انهيءَ شوق ۾ عوامي خدمت جو جذبو ڪار فرما هو. ڇاڪاڻ جو سندس ٺهرايل عمارتون مسجدين، مسافرخانن، پلين ۽ ڪوهن تي مشتمل آهن. سندس مناري ۾ به عوامي سک آهي. مير صاحب جا اهڙي قسم جا يادگار اڄ به قنڌار ۽ سکر ۾ موجود آهن.

نصيفون:- مير صاحب نلوار سان گڏ نام جو به مالڪ هو. تاريخ، طب ۽ شاعري ۽ سندس بلند پاء نصيفون اادگار آهن. تاريخ ۾ سندس ”تاريخ معصومي“ وڏي اهميت رکي ٿي. طب ۾ سندس ۾ ڪتاب ”طب نامي“ ۽ ”مفردات معصومي“ معلوم ٿيا آهن.

شعر:- ان کانسواءِ مير صاحب شعر جا ڪتاب به جوڙيا آهن، جي سندس بلند پاء شاعر هجڻ جي ساک ڀري ٿا. ملا عبدالقادر بدايوني، پنهنجي تاريخ (ج ۳، ص ۳۶۶) ۾ هن طرح سندس شعر جي تعريف ڪري ٿو:-

”سليقہ درست در شعر و معنا و طبع بلند و فطرت عالي دارد.“

شعر جي ڪتابن ۾ سندس ۾ ديوان، خمسہ نامي ۽ ۾ ساقي نام معلوم ٿي سگهيا آهن. ”خمسہ نامي“ ۾ پنج مثنويون آهن: معدن الافڪار، حسن و ناز، اڪبر نام، راي صورت ۽ خمسہ متحيره، ڊاڪٽر اسورنگ لکيو آهي ته: معدن الافڪار، مخزن الاسرار جي جواب ۾ آهي، حسن و ناز، يوسف زليخا، راي صورت، ليليٰ مجنون، خمسہ متحيره، همت پيڪر ۽ اڪبر نام، ڪندر نام جي جواب ۾ آهن. طبقات اڪبري جي صاحب (۱۰۰۲ھ) ۽ مؤلف منتخب التواريخ (۱۰۰۴ھ) هڪ مثنويءَ جو ذڪر ڪيو آهي، جا مثنوي زليخا جي بحر ۾ هئي. جيئن ته مثنوي ”حسن و ناز“ انهيءَ بحر ۾ آهي، تنهنڪري ڀانئجي ٿو، ته مذڪور مؤرخ انهيءَ مثنويءَ جو ذڪر ڪري رهيا آهن. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو، ته اها مثنوي ۱۰۰۲ھ کان اڳ تاليف ٿي. باقي ٻيون مثنويون ۱۰۰۵ھ کان ۱۰۱۳ھ تائين تاليف ٿيون. خمسہ نامي جو آغاز هن بيت سان ٿئي ٿو:-

خداوندا دلي ده شعل افروز درو جاني ز برق عشق در سوز

پنجن ٽي مثنوين جو هڪ هڪ شعر به هيٺ ڏجي ٿو:-

- ۱- معدن الافڪار:- بحر گر داب شده کلام گر تا نمي از جود تو يا به مگر
- ۲- حسن و ناز:- حديث لعل آن سر چشمه نوش شده پيراي لب چون در گوش
- ۳- اڪبر نام:- بگل چيني آن گلستان شدم سراپا صا وار دامن بدم
- ۴- راي صورت:- حسنست درم خريده او خوبي کن آ مریده او
- ۵- خمسہ متحيره:- همت بر نامت ابتدای هم بتو آساز و انتهاي هم

سندس ديوان مان ڪجهه شعر هيٺ ڏجن ٿا:-

چه خوش است آنکه از خود روم و تو حال پرسی بتو شرم حال گرم بزبان مي زباني

صلوات بر روان روان بخش مصطفي	نه از انداني سخن ناپ انتها
در هر دو کون وصل نومي خواهد از خدا	نسي که در هوائي تو خواهد سپرد جان
دامن کشان بجيغ دنيادر افتخار	تاج عرور بر سرودر بر قبائي ناز
بيچاره آدمي که گرفتار کاروبار	بار امل بگردن کار عمل خراب

مير صاحب جي ديوان ۾ ڪنهن جي مدح نه آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته مٿس سنڌي شاعري جي مزاج جو پورو پورو اثر هو، ڇاڪاڻ جو قديم سنڌي شاعرن ڪنهن به حاڪم يا وڏي ماڻهوءَ جي اجائي تعريف نه ڪئي آهي.

فاضل بکري

مير معصوم بکريءَ جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ ڏهين صدي هجري ۾ ٿي گذريو آهي. سندس متعلق ”ذخيرت الخوانين“ ۾ آيو آهي، ته:-

”شعر بزبان هندي از قسم کافي بکمال فصاحت مي گفت و مقبوليت داشت.“

جيئن ته ڪافيءَ جي صنف سنڌي شاعريءَ ۾ آهي، ۽ ڪيترن تاريخي ڪتابن ۾ سنڌيءَ بدران هندي لفظ آيو آهي، انهيءَ ڪري مٿين عبارت ۾ به هندي بدران سنڌي پڙهڻ گهرجي. يعني هو سنڌي زبان ۾ ڪافيون چونڊو هو، ۽ سندس ڪافيون عوام ۾ مقبول هيون. مير فاضل هڪ نئون سنڌي هو. ان مان اندازو ٿئي ٿو، ته شاه لطيف کان گهڻو اڳ ڪافيءَ جو عام رواج هو، ۽ ڪافي پنهنجي رس ۽ رچاءُ، رعنائِي ۽ رنگيني سبب عوام ۾ مقبول هئي. افسوس جو اسان وٽ ان زماني جي ڪافيءَ جو ڪوبه نمونو موجود ڪونهي، جنهن جي بنا تي ان وقت جي ڪافي جو فني جائزو وٺي سگهجي. ڪافيءَ جي موجود هجڻ جو ثبوت ۱۱ صدي جي شروعات ۾ به مٿي ٿيو ارغونن جي ڏينهن ۾ ڪيترا سنڌي عالم ۽ بزرگ لڏي وڃي برهانپور ويٺا. انهن مان هڪ بزرگ لاڏيڻو (وفات ۱۰۰۷ هـ) جي محفلن ۾ سندس سنڌي ڪافيون سر ۽ ساز سان گايون وينديون هيون.

بزرگ

مير معصوم جو فرزند مير بزرگ پارسيءَ جو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. مقالات الشعراء جي صاحب سندس تعريف ڪئي آهي، ۽ سندس هليون شعر نقل ڪيو آهي:-

دوش سوداي سر زلف نسي کرده گذر سحر از هر سرر مو حلقه پيايم بيچيد

مير ابوالبقا امير خان

سوانح :- مير ابوالبقا اسرحان ولد مير ابوالغلام سڪين ولد ملا مير حبيب واري، حسيني هروي ساداتن مان هو. سندس ڏاڏو امام موسيٰ رضا جي درگاه جو متولي هو ۽ پيچڪ ڳوٺ ۾ رهندو هو. ۹۰۶ھ، ۹۱۶ھ ڌاري سندس ڏاڏو ٺٽي ۾ گذارايو. سندس والد اڪبر جي ڏينهن ۾ بکر ۽ سيوهڻ جو گورنر ٿي رهيو. ستين جي ٿان جي مٿان ٺهرايل عمارت ”صفه صفا“ سندس والد جي ٺهرايل آهي. مير ابوالبقا ۱۰۵۷ھ ۾ وفات ڪئي. سندس قبر، سندس پيءُ جي ڀرسان ستين جي ٿان تي موجود آهي. جنهن تي ڪتو لڳل آهي، ۽ ۱۰۵۷ھ مرقوم آهي. مائراڻا موجب مير صاحب ۱۰۰ سالن کان به مٿي جيئرو رهيو.

شعر :- مير صاحب بهادر، غنچه ۽ نغم ۽ فراسد جي صاحب هجڻ سان گڏ، پارسيءَ جو سٺو شاعر به هو. مقالات الشعرا (ص ۱۰۲) ۾ سندس هي شعر آيل آهي :-
ملڪ سوختگان بيشتر هي سورد
من زغال آه مخصوص بهر سوختن ست.

مير عبدالرزاق

سوانح :- مير ابوالبقا جو پٽ مير عبدالرزاق به شاعر هو. هو ساهجهان جي ڏينهن ۾ نوصدي منصب تي پيو. ۱۰۶۳ھ ۾ ڪنهن شيعي سي جهڳڙي ۾ شهيد ٿيو. سندس قبر ستين جي ٿان تي آهي، جنهن تي ڪتو به لڳل آهي. ان موجب ۱۰۶۳ھ ۾ شهيد ٿيو.

شعر :- وڏو عالم اديب ۽ شاعر هو. جيتوڻيڪ زبان ۾ هڪ هئس، پر بيت ۾ ايترو عبور هوس، جو سمجهي نه پوندو هو. مقالات الشعرا (ص ۱۷۲) ۾ سندس هي شعر آيل آهي :-
مي فروزد جان ما چون دوست سوي مي برد،
مي فزايد حال ما چون لب سوي ني برد.

مخفيم در جو هر معنيٰ چو معنيٰ در سخن
ديدن من هر که خواهد کو بهمني بي برد
درد مند قطره خوئي خواهد از زلف کجست،

خواهش مي روم باشد تاز افغي تي برد

ساڳيءَ زمين ۾ سندس ڀاءُ مير ابوالڪارم شهود به غزل چيو آهي، جنهن جو مطلع هي آهي :-

بست نوش لعل اوکي دست سوي مي برد
نغم ساز عشق اوکي دست سوي ني برد.

۵۵۰ امين الدين خان

سوانح :- مير ابوالڪارم سيھود جو پٽ هو. پارس۽ ۽ اردوءَ جو زبردست شاعر ٿي گذريو آھي. ۽ سيوهڻ ۾ مدفون آھي. مير امين الدين ۱۱۱۵-۱۱۱۴ھ ڌاري ٺٽي مان سالي ٿي بکر جو فوجدار ٿيو. ٻين ئي ڏينهن ۾ کيس خانيوار جي بابت به ملي. پاڻ اني ئي بکر ۾ رهيو. ڇاڪڻ جو ”بصره الناصريين (۱)“ جي سال ۱۱۲۰ھ جي واقعن مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ بکر جي فوجداريءَ جي سهڊي ئي قائم هو. ۱۱۲۰ھ ۾ بکر ۾ هڪ عاليشان مسجد ٺهرايائين، جنهن جي ٺهڻ جي تاريخ مير عبدالجليل بلگرامي ۽ چٽي. روڌڙيءَ ۾ به سندس هڪ مسجد بادگار آهي، جنهن جي ڪٽي مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ۱۱۱۲ھ ۾ بکر جو فوجدار هو. ۱۱۱۴ھ ۾ هو ٺٽي جو نواب ٿيو. ۱۱۱۵ھ ۾ وري ٺٽي جي چارج يوسف خان ترڪ کي ڏيئي بکر جو فوجدار ٿيو، جتي سندس ۱۱۲۰ھ ٻائين رهڻ ثابت آهي.

شعر :- مير صاحب عالم فاضل ۽ شاعر هو سندس ڪجهه پارسي شعر مقالات الشعراء ۾ محفوظ رهي ويا آهن. ٻيا زماني جي لاهن ڇاڙهن ۾ ناس ٿي ويا. هڪ شعر ڏجي ٿو :-
اين ره آڳوڻي دوست بهاسد ڪم مبروي ۽ چشمي ڪشا ڪم روي راهي نهي ڪسي.

مير سيد عبدالجليل بلگرامي

سوانح :- مير گورنرن جي ڏينهن ۾ سڌ جي هر صوبي ۾ وقايع نويس رهندو هو، جيڪو صحيح حالتون ٺي سڌو سنئون بادشاه ڏانهن موڪليندو هو. مير عبدالجليل بن مير احمد بن عبدالند محمود حسن واسطي بلگرامي بکر ۽ سيوهڻ جو وقايع نويس ٿي رهيو هو اصل بگرام (هندوستان) جو وڏو هو. ۱۱۱۱ھ ۾ عالمگير کيس وقايع نويس مقرر ڪيو. پهريائين گجرات ۾ الهه عهدي تي رهيو. ۱۱۱۶ھ ۾ بکر ۽ سيوهڻ جي وقايع نويسي مليس، ۽ بکر ۾ رهڻ لڳو. ۱۱۳۰ھ ۾ سيوهڻ ۾ مير سيد محمد ٿي چارج ڏئي دهليءَ هليو ويو. ۱۱۳۸ھ ۾ وفات ڪيائين.

شعر :- پارس۽ جو پند ۱۰ جو نامور هو. خاص طرح تاريخ گوئيءَ ۾ ڪمال حاصل هوس. هي انصار تاريخي مادو لکيا اٿس. مير فاني (مقالات الشعراء) سندس لاءِ لکي ٿو: ”در تاريخ

(۱) هي ڪتاب مير عبدالجليل جي پٽ مير سيد محمد بهجي راسي جي اکين ڏنل احوال تي لکيو آهي. واقعا سال وار ڏنل اٿس ۽ پنهجي ولادت جي سال (۱۴ ربيع الاول ۱۰۰۱ھ) کان واقعا لکڻ شروع ڪيا اٿس.

گوئي بيسيراند، "مئي اچي چڪو آهي، نه مر امس الدس حال جي، سکر ۾ لهرائل مسحد جي تاريخ لکيائين، انجو آخري بيت هي آهي:-

سال تاريخ چنين گفت خرد، مهبتر نور چو بيت المعمور

علامه موصوف پارسيءَ کان سواءِ ترڪي، عربي ۽ هنديءَ جو به اعليٰ درجي جو شاعر هو. مقالات الشعراء جي صاحب لکيو آهي:-

"علامه مسطور در ترڪي و پارسي و هندي و عربي داستاها برداشتند، که از مقدور بشر مافوق است".

هڪ دفعي عالمگير جي اڳيان هي رباعي چيائين:-

کسرا که بعدل بود عالم پرور بيجرم آويخت پاي زنجير ز در
ذات بکمالِ عدل تجويز بکرد آويختنِ سلسله هم در کشور

بادشاه ڏاڍو معظوظ ٿيو، ۽ کيس انعام ڏنائين. مير صاحب جي غزل مان ٻه مصرعون هيٺ ڏجن ٿيون، جي مقالات الشعراء ۾ آيل آهن:-

رخِ اوز بهارِ حسن زيبا غازِ کي دارد گل آئينه از آبِ رخِ او تارِ کي دارد
زيادِ حق مشو غافل درين خمخانهٴ نيلي- خمارِ نشهٴ غفلت چه نه خيمازِ کي درد

مير سيد محمد

سوانح :- سيد عبدالجليل کانپوءِ سندس فرزند مير سيد محمد بکر ۽ سيوهڻ جو وفايغ نويس ٿي رهيو. ٽي ڀيرا انهيءَ عهدي تي مقرر ٿي آيو. پهريون دفعو ۱۱۳۰ھ کان ۱۱۴۳ھ تائين. ٻيو ڀيرو ۱۱۴۵ھ کان ۱۱۴۷ھ تائين ۽ ٽيون دفعو ۱۱۵۵ھ کان ۱۱۵۶ھ تائين. سندس ولادت ۱۱۰۱ھ ۾ ٿي.

شعر:- ٻي ۽ واکر ربردست - اتم، فاضل ۽ بلديا، شاعر، عود، سرزگر ۽ صوفس جا نفل ۽ حڪايتون ڏيس بي انداز ياد هون. ان ناسواءِ ڪيترائي چونڊ عربي، پارسي ۽ هندي شعر ياد هئس. نثر ۾ سندس "تبصره الناصرين" يادگار آهي، جنهنجو ذڪر اچي چڪو آهي. شعر ۾ سندس ديوان ۽ مشوي "ناز و نبار" سندس اعليٰ شاعر هجڻ جي ساک ڀرين ٿا. سندس ڪلام جو انتخاب هيٺ ڏجي ٿو:-

مشوي "ناز و نياز" مان :-

م خال از آتش رخساره افروخت سپیدی از برای چشم بد سوخت

ساغر نرگس خواب چشم سفلانی بود دهره آئینه هم محور تماشائی که بود دیوان مان :-

گرمی مهر بتان کرد حمایت ورز ر دم زاهد یح بسنه ز دستان اینجاست

بود از چشمه آئین آب خنجر نابل ده از حیرت طپیدن شد فراموش بسمل مارا **محمد رضا**

سوانح :- شیخ محمد رضا کبری، سن لئی جو دوه بوه اچی بکر لی وطن بنا یائیں عربی و پارسی و مهارت هنر، بکر م نو - ازی و بین سندن تی عالمگیر (۱۰۶۸ هـ - ۱۱۱۸ هـ) جي زماني کان محمد شاه ۱۰۳۱ هـ - ۱۰۴۱ هـ آئیں ره بوه علاء مر عبد الجلیل سان مخلصان و معتقدان رسو عوسه انجی ککری علامه موسوف جڏهن هندستان ویو ته پنهنجي عهدي جي واک و هن جي هٿ م ڏيئي ووه ۱۰۴۳ هـ ۾ وفات ڪيائين (۱) "مقالات الشعراء" جي مؤلف سندس وفات تي هيءَ تاريخ چئي آهي :-

"محمد رضا" داده "جان" در "حنان" (۲)

"محمد رضا" جي عدد ۱۰۹۳ مان "جان" جو عدد ۵۴ هڪڙو ته ٿيندو ۱۰۳۹ ان ۾ "حنان" جو عدد ۱۰۴۳ جو هڪڙو ته ٿيندو ۱۱۴۳ هـ

شعر :- مقالات الشعراء جي صاحب سندس شعر جو هي انتخاب ڏنو آهي (۳)

کار ما آخر شد و آخر زما کاري شد مشت خاک ما غبار ٿوچ ٻاري نه شد سالها خون جگر در ناف آهو شد گره از دوست گريزان شده اي، هاي ستر هاي! گل چون نه زنده جامه جان چاک تو بيدرد شائسته تعلیم ملايک بودي و از جيل دشمن نک ناجان شده اي، هاي ستر هاي! بي مي بگلستان شده اي، هاي ستر هاي! بازچه شيطان ده اي، هاي ستر هاي!

هر که دیدم درین دائره دسار خود است - ني شعر بسته بدل گرمی آواز خود است

(۱) مقالات الشعراء سنڌي ادبي بورڊ، ص ۲۵۱-۲۵۲ (۲) ايضا ص ۲۵۲ (۳) ايضا (۴) "يلدنيا" ۾ اهي شعر ايل آهن. مقالات الشعراء جي صاحب به انجو حوالو ڏنو آهي.

تا چشم و دل من گشته خیال تو بهم — دل گرفتار خود و دیده غم دار خود —

کار بی تابان نباشد صحبت بکنا دلان — رسته با صد باب حایر جسم سوزن گرم شود

مرو هر در فیدر آرازی مقید مانده است — کیسماندر ملک بی فیدی شمع گرم درد

”رضا“ با سرد مهری های گردون گرم میجوشد — نواز خرمی پدازد از افسرگی وی را

میر جان الله شاه رضوی

سوانح: روژئیء جی رضوی سیدن مان هڪ وڏو بزرگ ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. رضوی سیدن جو احوال اڳ ۾ اچي چڪو آهي. هن حادان مان ڪيترائي بزرگ ٿي گذريا آهن. جهڙوڪ: شاه حيدر حقاني، مير ميران وغيره. ٻئي حوٽ ۾ سون روڙئيءَ ۾ آهن. مير جان الله شاه يا جان شاه، شاه حيدر حقاني جي اولاد مان آهي. هن حادان جي ساح لئي وڃي ويئي. انهن مان سيد بکري، سيد اسحاق مشهور بزرگ ٿي گذرا آهن.

میر جان الله شاه، شاه عنايت، جهوڪ واري جو سريد ۽ وڏو حليمو هو. ۶ ربيع الاول ۱۱۶۷ھ (۱۷۵۴ء) تي وفات ڪيائين.

شعر: — مير تخلص ڪندو هو. پارسي جو صاحب ديوان شاعر ٿي گذريو آهي. سندس پارسي شعر نهايت اعليٰ درجي جو آهي، ۽ هندستان جي ان زماني جي پارسي شاعرن جهڙوڪ: مرزا بيدل، آزاد بنگرامي ۽ وافي ٻٽالوي جي مقابلي جو آهي. سندس شعر ۾ حسن و عشق جو ذڪر دلگداز نوع ۾ بيان ڪيل آهي. هي پختگي، رواني ۽ سحرگري سندس ڪلام جون خاص خصوصيتون آهن. بصوف جا مسئلا نهايت دلڪش نوع ۾ بيان ڪيا آهن. سندس شعر جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

صاحب تسليم را برهان نمي آيد بکار
انحراف عکس از معکوس در آينه نيست

اهل دن را حکمت روان نمي آيد بکار
”میر“ محور دبران را جان نمي آيد بکار

بمژگان کجش تصديق برهان دا دم و رفتم
دل و جان رونمائي حسن جانان دا دم و رفتم

بزلّف کافر او نقد ايمان دادم و رفتم
جنون مريدم ام سودو زبان خود نميدانم

برهن را هر تفسير قرآن دادم و رفتم
نمود نفس را آيات وحدت ”میر“ در کثرت

جان الله شاه ثاني

مير جان الله شاه صاحب جي اولاد مان عالم اديب ۽ شاعر ٿيندا آيا آهن. سندس وفات کانپوءِ سندس گاديءَ تي مير قنڌر علي سندس فرزند ويٺو، جنهن ۱۱۸۷ هـ. ڌاري وفات ڪئي. کائش پوءِ مستند ٿي مير جان الله شاه اول جو پيو فرزند مير بنور علي شاه وڻو، جنهن ۱۱۹۹ هـ. ڌاري وفات ڪئي، ۽ ۶ فرزند ڇڏيا. مير جان الله شاه ثاني انهن ڇهن مان ٽيڙي ۾ سڀو هو. فقيري سجاده تي سندس وڏو ڀاءُ مير فتح علي شاه وڻو، جنهن جي زير نظر مير ثانيءَ جي تربيت نهايت بهترين نموني ٿي. عربي ۽ پارسيءَ ۾ مهارت حاصل ڪرڻ کانپوءِ روحاني ترقيءَ ڏانهن ڌيان ڏنائين. انهن ڏينهن ۾ پاڳ ناڙيءَ کان مير جان الله شاه اول جو خليفو سيد عبدالوهاب شاه روهڙي ۾ آيو، جنهن مير ثانيءَ کي روحاني تربيت ڏيئي، بلند مرتبي تي پهچايو. پاڳ جي وفات کانپوءِ مير ثاني فقيري سجاده تي ويٺو.

مير ثاني وڏو سخي هو. هندو مسلمان صوفي ڪهي اچي سائن ملاقاتيون ڪندا هئا. هالي وارو مشهور ويداتي ولايت راءِ، جو پوءِ نمر ۾ اچي رهيو، ڪهي اچي مير صاحب سان ملاقاتيون ڪندو هو. روهڙيءَ جو هندو صوفي بازو شاه سندس پيچد معتقد هو. روهڙيءَ جو سرور ۽ سنڌ جو عظيم شاعر حضرت قادر بخش سڌل هن بزرگ جوڻي مريد هو. بچل شاه مياڻيءَ وارو سندس همعصر هو ۽ سندس روحاني عظمت جو نالو هو.

مير ثاني ۱۸۶۴ء ڌاري وفات ڪئي. پارسيءَ جو بلند پايو شاعر هو. سندس بخت ”عاشق“ هو. سندس ديوان ۾ مصوف جي مسئلن جي ابتڙ آهي. نموني طور ۾ غزل هيٺ ڏجن ٿا:-

الاهي موج طوفان بخش اشڪ ديده گريان را - سحاب آسا پر افشان کس مدا ۾ چشم حريان را

۱- تطف خوش قائم کس برائے درد مند عشق - را بر رحمت سر سبز گردان جان پريان را

۲- خيال و جو دم را هم منسوخ گردايي - بکن گلزار بوراني تجلي طور طريان را

۳- ز بيرحمي سايل بدن آئين گرم نبرد - بده ساعر رمي احمر بوشان ديده ترين را

۴- عجائب ”عشق“ همت داد عاشق را درين منزل - بذر حکم خود آورد جن و انس و پريان را

(۲)

دل ز دستم ميرو د در گردش است راز مرا - مي برد هر جا کم بيند يار دمساز مرا

۱- بهر وصل دوست ميکوشند مشتاقان وصال - ميرو دار خوش پيد هر کم اعجاز مرا

۲- هر کجا ميخواهم و هم ميروم اختيار ماست - از مکان نالا مکان در لحظ پرواز مرا

۳- از کلام جان شاه ”عاشق“ صفا اظهار شود - هر کم خواهد بيندش تصنيف آغاز مرا

هن خاندان جا پيا ساعر به ٿي گذريا آهن. جهڙوڪ: هفت علي شاه، نواب شاه،
جان الله شاه ثالث، امير علي شاه ۽ علي اڪبر شاه ثاني. اهي انگريزن جي دور جا شاعر آهن.
۽ سنڌي زبان ۾ شعر چيرائن.

قادر بخش ”بیدل“

سوانح :- پوئين دور جو عظيم شاعر حضرت قادر بخش ”بیدل“ ۱۸۱۴ء ۾ روهڙيءَ
تولد ٿيو. پارسي ۽ عربي ۾ مهارت حاصل هئس. حضرت قلندر شهباز سان بيحد عقيدت هئس.
طريقت ۾ مير جان الله شاه ٻئي جو باقاعده مريد ٿيو. ۱۶ ذوالقعد ۱۲۸۹ھ تي وفات ڪيائين.
سندس تصنيفن جو تعداد ۳ کان به مٿي آهي. جي فارسي نثر ۽ نظم، عربي مقولن ۽ نظم
۽ سنڌي ۽ سرائڪي، هندي ۽ اردو شعر تي مشتمل آهن. سندس ڪتابن مان هيٺيان ڪتاب
قابل ذڪر آهن :-

”رياض الفکر، ديوان سلوڪ الطالبين، ديوان منهاج الحقيقت، مشوي نهرالبحر،
رموز العارفين، ديوان مصباح الطريقت، رموز القادري، تقويس القلوب، پنج گنج، سند الموحدين“.

شعر :- سندس شعر سنڌي، سرائڪي، اردو، فارسي، هندي ۽ عربي ٻاس ۾ موجود
آهي. خاص طرح فارسي، سنڌي ۽ سرائڪي جو قادرالڪلام شاعر آهي. فارسي ۾ سندس ٽي،
مثنويون ۽ ٻيو ڪلام آهي. سنڌي ۽ سرائڪي ۾ به سندس بيتن ۽ ڪافين جو وڏو تعداد
آهي. سندس ڪافيون فني لحاظ کان نهايت پختيون آهن. سندس ڪلام ۾ هر هنڌ
وحدت الوجود جو نظريو ڪار فرما آهي. هم اوست جي اپٿار ۾ دئس سچل سرمست جو رنگ
ظاهر ٿئي ٿو. فرمائي ٿو.

” سر اسرار حقيقي آهيان، صورت ڪري انسان “

” بيدل بندو نام تون، اڻ اهو اعتبار “

” پاڻ پنهنون تون آهين، ڪيچ وٺين ڇو ڪاهين “

سندس مجازي ڪلام به حقيقي عشق ۾ رڳيل آهي. سندس نظريو هو، ته مجازي عشق
جي ذريعي حقيقي عشق جي منزل تي پهچي، باقي سڄو مجازي عشق بت پرستيءَ جي مترادف
آهي. سندس اردو ڪلام قديم اردو ۾ ڇيل آهي. پارسي ڪلام نهايت اعليٰ پايه جو آهي،
ايتري قدر جو ڪنهن اعليٰ پايه جي ايراني شاعر جو شعر معلوم ٿئي ٿو. مطلب ته سندس

فارسي ڪلام ادبي ۽ فني نقطہ نگاہ کان ڪيترن ئي خوين جو حامل آهي. فارسي ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو. ديوان سلوڪ الطالبين جي غزل مان بيت:

الاهي موح وحدت بعض دريائے خيال را — به بحر حال گم گردان حبابِ قيل و قال را
ازان نزہت گم قدسي چون اين مرغ آسيان برداشت — بدوزد ناوک حادث دما دم پرو بال را
ديوان منهاج الحقيقت مان ۴ بيت.

اي رخ تو بچشم جان آئين خدا نما — نور صفاش سوخته هم پرده چشم و دل سرا
جلوه حسنت اي صبر با نوطر ز دمبدم — کرد ظهور از کتر برد مرا دگرز جا
ديوان مصباح الطريقت مان بيت:

الاهي مطلع انوار وحدت ساز جانم را — ز ظلمتھائي کثرت رستگاري ده روانم را
خيال را چنان مهميز غيرت زن که از هر سو — نمايد جلوه وحدت وجود اين ديد گانم را
مثنوي نهرالبحر جو بيت:

نهر بحر نام کردم اي فلان — بحر معني مشوي وين نهر آن

مثنوي رياض الفقر هنن بيتي سان شروع ٿئي ٿي:

الا اي ساقی پيمان عشق — رهم بکشا سوئي ميغان عشق
رسان بونے محبت درد ها غم — لبالب شوق خود گردان ايا غم

قصيده هير رانجهو جي شروعات هن طرح ٿئي ٿي:

زهر چه خام نويسد بنام دوران — سواد حرف غم عشق خوشتر است بدان
نوشتہ اند چنان قصه عشق رانجهن وهير — بجای صدق شام مورخ دوران

ليالي مجنون جو قصو هن طرح شروع ٿئي ٿو:

عشبازان رتبہ دارند عالي بيگمان — قصه ايشان بود احسن قصص اندرجهان
چون میان عشبازان بود مجنون بي مثل — شرح عشق اوست مثل عشق او نادر بيان

محمد محسن ”بيڪس“

حضرت بيدل جو لائق ۽ فائق فرزند محمد محسن بيڪس (ولادت ۱۸۵۹ء، وفات ۱۸۸۲ء) ڀنڀري زبان جو عظيم شاعر آهي. پنهنجي والد بزرگوار کانسواءِ حضرت قلندر شهباز کان روحاني

قيض پرايائين. مجازي مهميز به آيس. جنهنڪري سندس ڪلام ۾ بيحد سور ۽ گذار آهي. ايڪس سنڌ جي سڀني شاعرن کان عمر ۾ ننڍو هو ۽ پر فڪر ۽ فن جي لحاظ کان سٺو جي وڏن شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس دل سوز ۽ گذار سان سرشار آهي ۽ سندس طلب جي نات جو ڪو ڇيهه ٿي ڪونهي.

”ڏونگر مون سان رو، ڪڍي ٻار پنهنجي جا“

”سناسين مان سور، بيڪس پرايو برهم جو“

سنڌي ڪانسونءَ فارسي، اردو ۽ سرائڪي ۾ به شعر چيو اٿس. فارسي شعر جو نمونو :-
 بدوق شوق خود گردان دلم ديوانه از بستي — رود هستي زيرون من چو افروزي تو نار عشق

ساقي بهار آمد رنگين لباس کن — مي لعل فام بکشا وحدت اساس کن
 احوال صوفيان را از دم طنبور پرسي — بارار حسن گرم است بردل قناس کن
 در چارسوئي وحدت مشتاق صوفيانند — بيڪس غلام خود را معني شناس کن

حڪايت حالت هجران تو ميداني و ميدانم — شڪايت شوخيءَ چشمان تو ميداني و ميدانم
 گدزي سوز به سازي بود عشق تو جانبازي — منم از ناز تو نالان تو ميداني و ميدانم
 حدارا ساعت با بيڪس مسكين نوازش کن — شراب وصل خود نوشان تو ميداني و ميدانم

عبدالله ”راجي“

مقالات الشعراء (ص ۲۲۲) مان فقط ايترو معلوم ٿئي ٿو ته اصل ٿئي جو هو ۽ پر پوءِ سکر اچي رهيو. سندس هي شعر ملن ٿا :

در آن ديار که از درد يار نيست اثر — اگر بهشت بود بهتر از ويست سقر
 مانده در راه تو بر طبق اثر — قدم سوده و دود يده تر

عبدالرؤف منشي بکري

اصل روهڙيءَ لک ٻوٽ ڪنگورجن جو ويٺل هو. پر ”بکري“ مشهور هو. ميان نور محمد عباسيءَ جو منشيءَ هو. مقالات الشعراء ۾ (ص ۴۲۱) ۾ سندس هي شعر آيل آهي :

قدرت حق را تماشا کن که آن داود خان. باوجود صفدي تيري ز ترڪش پر نداشت

سر مارئيء جو مطالعو

هي سر سنڌ جي مشهور ڪهاڻي عمر مارئي نى چيل آهي. چون ٿا ته شاه صاحب ڪي هن سر لکڻ جي ترغيب شاه عنايت رضوي ڏني.

هن سر ۾ ڪيترين ئي بليڪون آيل آهن، جي فرآن شريف ۽ حديث مان ورتل آهن. انهن تلميحن مان ڏئي معاليٰ جي وحدانيت، سدس ربوبيت جو اقرار، قادر مطلق جي قريب هئڻ، راضي برضا رهڻ ۽ اصل ڏي موٽي هارڻ جا ڪاريا ۽ اشارا ملن ٿا.

هن سر جي روحاني راز متعلق محققن جا جدا جدا رايا آهن، ۽ انهن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿا:

گربخشاڻي:- مارئي مان روح، ملير مان وحدانيت جي وادي يا عالم ارواح، عمر مان نفس، عمر ڪوٽ مان هيءَ دنيا، تائب مان مطلب هادي يا رهبر آهي.

۲- شاهواڻي:- گربخشاڻي واري راءِ مان متفق آهي ۽ چوي ٿو ته اهو سچو سر ”ڪل شيءَ“ يرجع الي اصله“ جو تفسير آهي.

۳- مرزا قليچ بيگ:- مارئي مان سچو عاشق، عمر مان ظالم ۽ زور ڀريو دنيوي ماڻهو، عمر ڪوٽ مان بندبختانو، ملير مان هو جوان، بهراڙي جي تماشن مان آخرت جا مزا، زيورن ۽ پوشاڪن مان ڏيک ويڪ ۽ سينگار مراد آهي.

۴۔ مولوي غلام مصطفيٰ قاسمي :- عمر مان حیواني طاقت، مارئي مان ماڻھي طاقت، ملير مان انھن جي ڪم ڪرڻ جو ميدان، آڳيٽ مان امام يا اڳواڻ، جنھن جي ھٿ مان اقتدار جون واڳون نڪري چڪيون آھن.

جناب محسن علي صاحب پنھنجي ڪتاب شرح سُر مارئي ۾ ھيٺين راءِ پيش ڪئي آھي، ”شاھ صاحب جي ھن سُر مان ھڪ محب وطن وطينيت ۽ قوميت جو سبق ٿو پرائي. ھڪ انقلابي ذھن آمريت جي ڪڙن، ڪوٽن ۽ قيدن ۾ رھندي بہ جھاد جو جھنڊو بلند ڪرڻ جو درس ٿو وٺي. ھڪ صوفي، پنھنجي محبوب جي رھاڻ جو رس ٿو وٺي، ۽ پنھنجي اصولي ماڳ ڏانھن جلدي موٽي وڃڻ لاءِ تانگوي ۽ تائي ٿو. ھڪ اڳواڻ صبر ۽ استقلال ۽ ھمت سان، ھيبت ۽ ھشمت کي منھن ڏيڻ، فریب، مڪر ۽ لالچ جي ڦندي ۽ ڪوڙ کي مان نڪرڻ جي لا زوال ڪوشش ٿو ڪري.“

مطلب تہ ھر ڪنھن جي پنھنجي راءِ آھي. ڪي تہ انھيءَ حيال جا آھن تہ ھن سُر ۾ ڪا بہ تمثيل رکيل نہ آھي. ھو صرف ظاھري معنيٰ ۾ اعتبار رکڻ ٿا. ڪن ليکڪن انھيءَ سُر کي سياسي رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آھي. تہ ڪن حج جي فلسفي تي روشني وجهڻ گھري آھي. مطلب تہ ھر ڪنھن شخص پنھنجي پنھنجي فوم ۽ عقل آھر ويھي نڪتا ڪٿا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آھي.

ھن سُر جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ شاھ صاحب ھن سُر ۾ مارن جي دريمي سنڌي زندگي ۽ سنڌين جي جذبات ۽ احساسات جو روح پيش ڪيو آھي.

ھن سُر ۾ شاھ صاحب وطن جي حب، مارئي جي سيل، عمر جي ارڙاين ۽ مارن جي رھڻي ڪھڻي جو بيان فرمايو آھي. ھن سُر جي پڙھڻ سان حب الوطن سان گڏ و گڏ اعليٰ اخلاق، پاڻ ڏاڍي جي دٻاؤ ۾ اچڻ، رضا تي راضي رھڻ ۽ دلي استقامت جو درس ملي ٿو.

مارئي جي ڪردار مان ظاھر ٿئي ٿو تہ لس شاھائي ساز و سامان جي بدران پنھنجي وطن جي سادي سودي شين سان محبت ھئي. اھوئي سبب آھي جو ھن غريب ۽ غيرتمند عورت کي وطن جون رواجي ۽ معمولي شين ڏارن جي اوچين ۽ اعليٰ شين کان وڌيڪ پياريون ٿي لڳيون.

مارن جي زندگيءَ جو دارو مدار مال تي آھي، ھو مال جي خاطر ھڪ جڙو ڇڏي ٻي جڙو ھليا وڃن ٿا. يعني ھو ھميشہ پڪڙن ھي لڏ مان پيادا نظر اچن ٿا :

”سدا جن پريان، پاڻدي پکي لڏ سين“

هو اتي وڃي پنهنجا گهر ڪن ٿا، جتي جهجهو مينهن پوي ٿو ۽ گاه گهڻو نظر اچي ٿو،
جهڙو ٿو جت ٿيان، ات اڏيائون پکڙا

مينهن پوڻ بعد پٽن جا پاسا، ترايون تل ۽ ڏهر مينهن جي پاڻيءَ سان ڀرجي وڃن ٿا،
تنهن ڪري اتي پاڻي توڙي گاه عام ملي ٿو. مارو پٽن جي ڀر ۾ مضبوط جهوپڙيون ٺاهي
وهن ٿا:

”پٽن ڀر هنڌا پنکا پڙ پتار جا“

هي جهنگ جا جهانگي، ڪڏهن پٽن جي ڀر ۾ ته وري ڪڏهن گهائڻ وٺڻ ۾ گهر
ٺاهي وهن ٿا:

ويڙهيا گهمڻ وليين جهانگي منجهه جهنگن

وهن وراڪن ۾، ان جي اجوڪي اوطاق

مطلب ته ٿر جي هر حصي ۾ هنن جا ٿاڪ آهن:

ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمر ماروٿڙن جا

ڍلڻ پٽن ڍير، مهن ماروٿڙن جا

ملير جا رهواسي تمام سادي زندگي گزارڻ جا عادي آهن. هو ٿوري تي راضي رهن ٿا.
ٿوري قوت جي هوندي ۾ هو هميشه سگهڙا رهن ٿا:

ٿوري قوت قرار ٿا، رهن سهر ست

ملير ۾ جيڪي گاه ٿين ٿا، انهن جو ڀڄ ڪڍو ڪري ان تي گزران ڪن ٿا، جنهن کي
ڏٺ چئبو آهي. ڪڏهن اڪثر ۽ ڀرڙي جو ساڳ آڻي پاڇي نيار ڪن ٿا.
ڏٺ چو ٿا ڍنڍ بس ڏٺا، ۾ ساڻ سرنهن ساڳ

ملير ۾ بنا جهل ڀل هو جهنگ جا مڇوا کائيندا رهن ٿا. اتي کين ليسوڙا، ڀير، سگر
ڀيرون ۽ ڀڪا عام جام ملن ٿا.

ڪڏهن ڀيرون ڪاٺي ڀٽ ڀرين ته ڪڏهن ڏونرا، چونڊي آڻيو چاڙهين:

جوندو آڻيو ڇاڙهيون، سندي ڏونرن ڌار
هو پنهنجي وطن جا مٽڙا ميوا ۽ ماڪي مڇ ۽ مزي سان کائيندا رهن ٿا؛
ميوا مڇر ماڪيون، سڀ ڪا چڪن چس

ڪڏهن ڪڏهن اهي مسڪين مارو ٿوهن جا ٿاله، پري اچن ٿا ۽ انهن کي ڪجهه
وقت واريءَ ۾ پوري اهي ٿوه واپرائڻ جي لائق ٿاڻن ٿا؛
آڻيو وجهن آهرين، سنڌا ٿوهن تس

مطلب ته مارن کي پنهنجي وطن سان بي پنام محبت آهي. هو وطن جي عام شين
کي وڏي سک ۽ پيار سان ڏسن ٿا. ڏوئي ماڻهن وٽ ان جا انار ڪين ڪٽائين، هو
جيڪي آڻين اهوئي ڇاڙهي کائين.

آڻين کي ڇاڙهين، ڏٺ ڏيهاڙي سومرا،
مٿا ڪٽو سيد چئي، ساڻون سڪائين،
منجهان لب لطيف چئي، چاڻو ڪٽو ڇاڙهين،
پلا نه پاڙين، عمر آراڙيءَ مين.

مارن جي جيئن ڪاڏي ۽ رهائش ۾ سادگي، تيئن سندن پوشاڪ به نهايت ئي سادو. هُو
ڏيک ويڪ ۽ ٺٽ ٿا، مان ڄاڻن ئي ڪين. سدائين ڪم ڪار ۾ رڌل، مٽيءَ سان ڀريل، مگر
سندن چهره خوشيءَ مان ٽڙيل نظر اچن ٿا:

مٿن ٽپڪ ٽپڪڙا، چڪندڙا اچن،
ڪڙيون ڪه، پڪٽون، پگهر سر پيرن،
اڇيءَ وڙ ويڙهيچن، مون لوڏائين لڪاء.

مليرائيون سوڀروائي اونهن ڪوهن مان پاڻي ڀرين ٿيون، مال چارين ٿيون ۽ گاهه ڍوئيندڙون
رهن ٿيون. مطلب نه هو به پنهنجي مردن وانگر ڪم ڪار ۾ پڙ آهن؛
آڏي اٿن تي، جيلاهه پاڻي پاتار ۾

سجڻ ساليڪن تي، وڏي وير وهون

سرتين ڏٺ سبيل ڪٽو، اڻڻ ڍوئي ڍير

اهي غورئون گهڻن جي ان جون لويون. ٻائين ٿيون. ۽ هميشه کين ان لونيءَ جي لڄ جو فڪر رهي ٿو؛

پر پاروڙي رهي، جنهن ۾ اچي ان
هو ريشمي ۽ قيمتي ويسن وڳن کان بيمار ۽ سون چانديءَ کان نفرت ڪن ٿيون.
پٽولا پنهنوار کي، عمر آڇ ۾ تون،
وَرُ لوني جي لون، ڏاڏائن ڏنيام جا!

ڪارا ڪراين ۽ سون اسان کي سوء
هو اباڻيون ڪوڙيون چوڙيون ٻائي پنهنجي لاءِ مخز سمجهن ٿيون ۽ اهي انهن جي لاءِ
ڪروڙن جي برابر آهن؛

ڪراين ڪروڙ جا، ڪوڙا چوڙا جن،
سو مرڪ ماروئڙن، جتان اوڪ لڄ ٿئي.
مارو صحرا جا رهواسي آهن. اتي برهت ۽ بيا بان ۾ هنن کي ڪو به خوف ۽ خطرو
ڪونهي. صحرا چن هنن لاءِ ستر آهي. گولاڙن ۽ گگرين جا پن هنن لاءِ اوچن آهن. گهڻن
جي ان مان لويون تيار ڪن ٿا، مينهن جي پاڻيءَ جا پياڪ، پيرين اگهاڙا پتن بي پنڌ
ڪندا رهن ٿا؛

بلر ٻڌن، اوچن ان، جن جا پير مٿي پٽ پاڪ
هو نهايت ئي سهاڄوا، سدورا، سٺن گڻن وارا، فرمانبردار ۽ مهمان نوار آهن. پيرن
جي موسم ۾ پيرن جا پالا پري مهمانن کي ڪارائيندا رهن ٿا؛
سائين کي سيد چئي، ڀريو ڏين پاڻ

هو ڪليل ميدانن ۾ رهن ٿا، شهرين وانگر هنن وٽ جاءِ جي تسڪي ڪونهي؛
جڻو ڪشادي جيڏين، ملير موڪ مهاڙ

سانگي ماڻهن جي پنهنجي مال سان بيحد محبت آهي. ڪنهن جاءِ تي لوڙهو ڏئي، مال
جي واڙ تيار ڪن ٿا. هنن وٽ ڪٿون ۽ بسترا ڪونه آهن. پنهنجي مال واري واڙ ۾ سمهي
رهن ٿا. تنهن ڪري جڏهن پاسو ورائين ٿا، جيڏانهن ڪيڏانهن ڀڪرين

جي ٻوڙين سبب سندن پاسا ٻوڙين ۾ لڳن ٿا. وهائي بدران سر هيٺان
پانهون ڏئي سمهيو رهن ۽

پاسا ٻوڙين ۾ ۽ پانهون سير پيشي

اها اسان جي نظرت آهي ته هو سٺڪ ۽ سهنج لاءِ هميشه ڪوشاڻ رهي ٿو. مگر
مارئي ۽ جو اهو ڪمال آهي جو هن غريب پر غيور عورت عمر جي هر شيءِ کي حرام سمجهيو.
عمر، مارئي ۽ ڪي راضي ڪرڻ لاءِ هر طرح جا حملا هلايا، محل ۽ ماڙون، پانهون ۽ داڻ
ريشي ۽ قيمتي ڪپڙا، سون ۽ چاندي وغيره جي آڇ ڪئي، پر هن اداڻي لوڻي جي لڄ
رکي، سون کي سوء سمجهيو ۽ کيس صاف صاف ٻڌايو ته:

ايءَ نه مارڻ ريت، جيئن شيخ مٿئين سون تي،
اچي عمر ڪوٽ ۾، ڪنديس ڪانه ڪريت،
لکن جي پريت، ماڙين سين نه مٽيان.

همت ۽ استقلال جو اهو ڪمال آهي، سچ ۽ صداقت جو اهو اعليٰ مثال آهي، جو وطن
کان وڇڙيل، ديس کان دور، ماڻهن کان مهجور، نه اوهي نه واهي نه ساڻي نه همراه - ضعيف
عورت، ڪوٽن ۾ قابو، زنجيرن ۾ جڪڙيل، پوري هيٺ - تنهن هوندي به هڪ بادشاهه کي
مسڪين سنڌي نينگري صاف صاف چوي ٿي ته:

مياڪ مارو آهيان، جوڙ نه ٿيان جوڙ
سو قلب ڪوٽ نه هو، جو هٽيڃن هٿ ڪٽو!

سنڌي نينگري پنهنجي ڪردار ذريعي حب الوطن جو جيڪو اعليٰ مثال پيش ڪيو آهي،
اهڙو دنيا جي ٻي ڪنهن به زبان جي شاعريءَ ۾ يا تاريخ ۾ نظر نه ايندو. وطن جي محبت
جو ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مثال ٿي سگهي ٿو، جو بادشاهه جي هر چيز کان نفرت ڪرڻ
سان گڏ وگڏ کيس اهوئي عرض ڪري ٿي ته:

جي ٻوڙون ٿئي پسا، ته نجاه مڙه ملير ڏي

هوءَ عمر کي چوي ٿي ته جيڪڏهن تو منهنجو لاش منهنجي مڙي وطن ملير ۾ پهچايو
ته آءُ ائين سمجهنديس ته آءُ جيئري آهيان ۽

مياني جياس، جي وڃي مڙه ملير ڏي.

سچل سرمست - معلم اعظم

اين سخن ڪنم شعر باشد اي پسر
اين هم ذکر است آيات و خبر
معني - منهنجا پٽ! هي منهنجو سخن شعر نه آهي، مگر الله جو ذڪر.
قرآن جون آيتون ۽ حضور پاڪ صلعم جون حديثون آهن.

شاهنشاہ عشق شاعر هفت زبان حضرت سچل سرمست جو ڪلام الاهي الهام طالب الموليٰ
لاه روز روشن جيتري روشني رکي ٿو، جنهن جي روشني کان عرفان الاهي جا باريڪ کان
باريڪ سر ۽ اسرار راز ۽ رموز پوندي رهيا سگهن. جن مخفي رازن کي سمجهڻ لاءِ
طالب الموليٰ کي جهد ۽ ڪشالا ڪرڻا پوندا هئا. اهي عن آسانيءَ سان سمجهايا ۽ ذهن نشين
ڪرايا آهن. حضرت انسان جي تخليق جو مقصد معرفت الاهي حاصل ڪرڻ آهي. هن
معلم اعظم جو سمورو ڪلام انهيءَ دس ۾ چيل آهي. سندس ڪلام ۾ انسان ذات کي صرف
انهيءَ هڪ مقصد لاءِ بار بار وڏي واڪي سان بلڪل بيباڪيءَ سان مونر ۽ جادو طريقي
سان ترغيب ڏني ويئي آهي. اها تعليم اهڙي ته سول ۽ دلڪش سوني سان ڏنل آهي جو
لا جواب آهي.

جوڙي طرح ٺاهڙي ٻار کي سمجهائڻ ۽ تعليم واسطي رغبت ۽ شوق پيدا ڪرڻ لاءِ
استاد مٿڙا مٿڙا الفاظ جيئن ته پٽ، پڇا، بابا، ادا، نوجوان، او شاگرد، او طالب موليٰ

اسعدان ڪري سمجهائيندو آهي ۽ ڏاڍڻي ۽ دلڪش مان دش ڪندو آهي ۽ ڇوڙي طرح هن سڌ ڪاٺي طائب جي لاءِ مٿيان الفاظ استعمال ڪري سمجهندو آهي ته ان مان دش ڪري اول کان آخر تائين جامع ۽ مڪمل تعليم ڏني آهي ۽ ڪتاب ڪنهن به ۾ ڇڏي نه ڇڏي ٿو. ٻي ڪٿي استاد جو مرشون مست ٿيڻو پوي. هن پنهنجي فارسي ڪلام مسرتي ڪندو آهي. مثنوي رعبر نام ۽ مثنوي راز نام ۾ سمجهائين ڏٺون آهن. هن هڪ حد تائين سمجهندو آهي ۽ چيو ٿو.

مثال پهريون (فانوس)

- ۱- هنجو فانوس هڪ جسم اي پسر - شد چراغ نور جانب مير سر
- ۲- اندرويش شد چراغ آن نيان - پاره کن فانوس را اي سحر
- ۳- تا شد پيدا چراغ افروز جان - دور کن من و جسم ر درين

معني:- اي پٽ سمجهو جسم فانوس وانگر آهي، پنهنجي جان سمع جو نور آهي، ڇو جو جسم ۾ اندروني ڳالهيون آهن، پنهنجي تون ان جسم کي پيچ نه ٿو ڏيو ته اهو نور ڏيکاري ٿو. تون جسم ۽ جان کي دور ڪر ته نور روشن ٿئي. انهيءَ جسم کي پيچ نه ڪرڻ لاءِ مثنوي گذار نام ۾ فرمائي ٿو:

عام را راه جدا روز و سار - خاص را جان سر را کن گدار

معني:- عام ماڻهن لاءِ اهو حورسور روزو ۽ نماز آهي، مگر حڪماءَ وڌيڪ خاص ٿين ٿا ۽ چاهين ته پنهنجي جسم کي ڳالهه ڪر نه ٿو پر نور روشن ٿئي.

مثنوي وحدت نام ۾ فرمائي ٿو:-

اي ز وحدت كثرت بين - قند مصري و شکر بين
در اصل نيشکر بين - زو همين هر اثر بين
هست يکسان نه دگر بين - اي پسر کن تو نظر بين

معني:- اي پٽ! تون كثرت ۽ وحدت سمجهه. تون جو هيءَ ڳالهيءَ مصري ۽ شڪر ڏسين ٿو، اهي دراصل ڪمند جي سڌا آهن، مگر انهن جا نالا نرالا آهن. تون اهو سمجهه سمجهه، انهيءَ تي ڪجهه غور ڪر.

اي تو در اصل طلا دان — زو زيوران نما دان
 به يڪ اسم روان دان — اسم در آن فنا دان
 اصل را همچو بقا دان — نه همن دان نه هما دان

معني۔ اي دوست تون سون ڏانهن نگاه ڪر۔ ان منجهان جدا جدا زيور ٺهن ٿا، جنجا
 جدا جدا ٻالا آهن۔ اهي ٻالا فاني آهن۔ اهي ڳاريا نه ساڳيو وڃي سون بچندو هو بڻادار آهي۔
 هي هڏ فرمائي ٿو۔

پاڪ ذات اندرون تو — ڪم گشتي و شوي او
 من نهم اوست هميگو — هست آن احد بدان دو
 دست از خويشتن شو — راست گفتم بيان نو

معني۔ اها پاڪ ذات هو منجهه سابل آهي۔ تون پاڻ کي ڪم ۽ تون خود ذات
 بنجي پئو۔ هي ۽ ٻڌائيندڙ مان نه آهيان، اهو پاڻ (الله) اوهان کي ٻڌائي رهيو آهي۔ هوه ڪ
 آهي تون به نه سمجهو۔ تون پاڻ تان دستبردار ٿي ۽ هي ۽ نهن ڳالهه آهي، مگر مان سڄي
 سڄي ڳالهه ٻڌايان ٿو۔

هن اقليد، سخن جي باجدار شاعر جو شعر سمورو انيائي آهي، هو سجوديءَ واري حالت
 ۾ چيل آهي۔ ”ديوان آشڪار“ ۾ فرمائي ٿو :
 من نعي گويم — يار مي گويد بگو
 معني۔ مان نٿو چوان مگر اهو يار چوي ٿو ته چوہ

انهيءَ ڪري هن سرمست جو ڪلام اهل دل ۽ اهل نظر تي سمجهي سگهندا۔ طفل
 مڪتب ۽ سطحی سمجهو، وارن جي سمجهو، کان گهڻو مٿي آهي، جشن پاڻ فرمائي ٿو:-
 ان سخن عشق است نئي شاعر يست
 نئي خسان دانند اين اشعارها

معني۔ هي ۽ سمجهو سخن عشق جو آهي ۽ ساعري نه آهي، مگر چئن کي ڄاڻ
 ڪيئن پوندي؟

(سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميه ڪاليج سکر طرفان، يوم سچل سرمست جي موقعي تي
 منعقد ڪيل ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيو ويو)

مامتا جي تلاش

منهنجا قدم ٽڪي چڪا آهن، دهن سوچڻ ڇڏي ڏنو آهي، اکين جي هوت
جهڪي ٿي چڪي آهي، پيرن پٽ ڪرڻ تڪا انڪار ڪيو آهي ۽ اکين وڌيڪ ڏسڻ کان
ناپري واري آهي. اداس اکيون کڻي وري هڪ دفعو بوارم، ڳوٺ جي گهي گهي گهي،
شهر جي گهٽي ۽ گهٽي ۽ واجهايم، ڪن پنن ڏي بوارم، بڪر پٽس ٿاڻ چڙم، غرور
دوستن کي التجا ڪيم، پر ڪير نظر ٻڌائي، ڪير ٿو چالي، ڪير مون کي ٿو سمجهائي. مون
اداس پريشان هر طرف نهاربان ٿو، منهنجون اکيون به ڏاڍي واحوشي ٿي چڪي آهن.
امڙ تون ڪٿي آهي.

ماءُ، پياري ماءُ، مٽري ماءُ، محل اڏو، محبت جو سر جسمو، فرينءَ جو مجسمو،
خلوص جو درياه، جنهن جي قدم هنن محبت آهي. الله بيمارڪ و تعاليٰ جي سمجھو مريدو ٻنڌ
ڪيو. ماءُ جنهن عورت جي عظمت تي نالو ڪيو. اڄ اها اڏو ٿي گهڙي رهيو آهي.
پر امڙ ڪٿي به نظر نٿي اچي.

سائين سمجهايو، دوستن ٻڌايو، ته ماءُ اها اٿس، جيڪا سار ٿي جسم ڏيئي رهي
آهي. پر مون کي پروسو ٿي نه اچي ته اها ڪا امڙ ٿي سگهي ٿي، ڇاڪاڻ جو مون کي انهيءَ
ماءُ جي تلاش هئي، جيڪا خلوص ۽ قرباني جو مجسمو آهي.

مان هر حد بي امڙ کي ڳوٺاڻ ٿو، حڪم ٻنهي اولاد تي مڙوڻ اولاد ٿئي ٿي،
ٻنهي لحت جگر کي سڀني سان لڳائي، طارق ۽ خالد جي ٻواريءَ جا قصا ٻڌائي ٿي. اها
ماءُ جا سهجي پڇي کي خدا ۽ سندن رسول جي فرمان سان آشنا ڪري ٿي. اها امڙ جا
برائي کان ڀرھيز سيکاري ٿي. اها امڙ حمير کي دنيا ۾ صرف اولاد سان محبت آهي. حمير
جي زندگيءَ جو سرمايو صرف اولاد آهي، جا مامتا جو منتظر مثال آهي.

ماں ان رستن تان لڳهيس جتي خوب هڪامو هو، جتان جي دنيا روشن هئي، ۽ جتي رات جاگي رهي هئي ۽ اها ڏسڻ کان وڌيڪ روشن هئي، مون انهن بسد بسد مڪين تي ڏٺو، جي آسمان کي ڀڄڻ جي تاري ڪري رندا هئا، رات کي روشن ڪندڙ سڀئي ڏٺم، جن چنڊ جي مٿيءَ ٿڌيءَ روشنيءَ جي اهميت ڏسڻ جي ڏٺم، ماڻهن کي ڏٺم، انهن انسانن کي ڏٺم، جن ٻارن جي سڄي کي واري ڇڏو هو، ٻي هن آسمان، سياحت جي دائري کان دور، جن جون عمارتون بلند ۽ دليون کوٽيون هيون، جن جون لڳوڙيون دولت سان ڀريل ۽ دليون حوضن کان حالي هيون، هو آسمان گوشت ۽ مڻس رانده هئا، جن جو هر لاهو دنيا کي رنگين پنائين لاءِ صرف ٿي رهيو هو، هتي سر ۽ ٿال تي انسانن جا بند آواز ٻڌم، هن وڻن ٿڌن، جيتن هنن، پکين پکين جي حمد و ثنا کي هر روشن ڪرائڻ ٿي چاهيو.

امڑ کی گولیاں لاء دھک بند مکان پر گھوڑا دھک سیکار مل بیٹھی گڈی ڈلم، دل
 چاہیو تہ ان دن امڑ لاء بچان، دھک لائی ڈسار، عورتاں ان دی ہارم، گڈی ہر چہرہ
 ٹی مان حیران پئی ان کی ڈسارو رہس، ہر ہر لوڈی آنا کی عمارت کئی بہ باروہ کی
 ڈاکٹر ڈی لٹی وچ، آیا عرض کہوہ دھک دھکو تہ باروہ لٹی ہار کتو، ہو، ہامساحی، اس
 لاء بڑی رہیو آہی، ہر گڈی لٹی آس لٹی دیر لٹی رہی لٹی، ہوہ لٹی وئی۔

[illegible]

آيا ان پڙهيل حامل هئي. پر ٻار هڪ پڙهيل خاندان جو چشم و چراغ هو. هڪ تعليم يافته گهر جو ٻار هو. تعليم جنهن کي زماني اهميت ڏني آهي. جنهن لاءِ اهو چيو ٿو وڃي ته ماءُ پڙهيل هوندي ته ٻار نه ضرور سڌريل هوندو. پر ان پڙهيل ماءُ ڪڏهن به ڏٺو نه ان جي ڪڪ مان جنهن معصوم جسم ورتو. اهو ٻوڪڙن جي ربرسان معصوم زندگي سر ڪري رهيو آهي.

مان هن جي پٺيان ويس. ته جيئن سندس مامتا جو احساس ڏيڻ چراج وري ٻاري سگهان. هو آفيس جي ماحول ۾ سڀ ڪجهه وساري غير مردن سان مڃو گنگو هئي. هو هڪ چرندڙ ڪٽ پتلي هئي. هر جاءِ تي گڏيون ڏنڻ. ڪلب ۾ لنگهي ويس. عيش و عشرت جو ڍڪيل نالو عظيم عورت غير مردن سان ڊانس ۾ مشغول هئي. يا غيرت مرد کي رهيو هو. ٻي ۽ خوش هو. پاڪ پنهنجي ڀيڻ ڏي ٻياري فخر ۾ سر بلند ٿي ڪيو. ڇا لاءِ حواين جي ماءُ. ڀيڻ ڌيءَ ۽ زال کي ٻيا ماڻهو حريص ۽ پسندیده اکس سان ڏسي رهيا هئا.

شهر جي هر ڪلب ڪوچ ۾ گڏون ڏنڻ. هر ٿي دسا جي ڦٽل کان فرصت نه هئي. جن کي پنهنجن دوستن احساس کان واندڪائي نه هئي. هن کي اگر وقت نه هو ته صرف اولاد لاءِ نه هئي. جن کي هس جي اسد ضرورت هئي. اگر اولاد بي ڪجهه جدا ٻهر مان گهرن ٿيون ته ٻارن کي موسائتي ۽ ماحول جا آداب سکرائڻي واءِ هس وٽ سدھ جي ڪا به وقعت نه هئي.

هڪ هنڌ صف نام وڃايل ڏٺو. دل دهلجي وئي. سوچڻ هن وقت لاءِ حواين ڇا هوندو. جنهن کي اولاد کان وڌيڪ آفيس ۽ ڪلب ٻياري هئي. ڪن سگهي وس هوڻ خاموش هئي. هن جي اکين ۾ لڙڪا هئا. ڇا لاءِ جو روڻ فٽس جي خلاف هيو. هو نه مردن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي رهي هئي. اڌا ڪش ٻيڙي جي ڪرڇي لاهر بي ڳوڙها ڳاڙهي. هن جو سسگار. هن جو ميڪ اپ جو هن ڌرت کي سڪس ڏئي پاڻ کي خوبصورت بنائڻ لاءِ ڪيو هو. اهو خراب ٿي ويندو.

مون کي ان گڏيءَ کان سرت ٿي وئي. مان ان شهر کان پري سام ڏري رهيو آيس. جيڪو انسانن جي روشن دنيا کان پري هو. تمام پري. هٿ نه رات روشن هئي نه وري چنڊ ستارن کي ڪير فراموش ڪرڻ وارو هو. شايد اتي اتر ملي. پر هٿ نه نڪ افلاس دنيا جا ظلم و ستم. دڪ جا دونوان. نظر آيا. ڏکڻ جون ڌاريل دليون ڏٺي. وسوڙين منهن ڏٺي.

لاغر ۽ اڌ اڱوڙا جسم ڏٺم. ماءُ کي اولاد کان وڌيڪ ڳيبي جي ڳولا هئي، لولين بدران مار ڏيندو ڏٺم. چانبيءَ جو ڪير ڏيڻ بدران چماتون هڻندو ڏٺم. زماني جي زياتن ڪاشس اولاد جو پيار نسي ورسو هو. پير ان هوندي به ان کي اولاد ڪڇ ۾ ڏٺم. افلاس کان تنگ ٿي جڏهن ماريائينس ٿي، تڏهن ڳوڙهن ڳريل اکين سان ان ڏي نهارائين ٿي. ڏک ۽ سک ۾ به ڪيس اولاد جو ساٿي ڏٺم.

مان موٽي آيس. انهن وٽن جي چانو کان پري، مون ڪجهن ڀتين کان دور، ٻيهر
 ڇهون جي چانو کان پري، جي قدرت جا نظاره هئا، جي هر طرف ساوڪ هئي، جنهن مڃڻي
 انسان جي خدمتن مان پيدا ڪيل وڻ ۽ پوکا هئا، جي دنيا کي رتبه رکڻ جو مواد هو،
 جتان جي زمين پنهنجي خون مان نه، جي رت جي اڃا اجرواڻن جا وسيلائي ڪيا. مان مان
 واپس آيس، ڇا لاءِ هو مون تي هئا، جي سڙڻ هئي. مان مان ڪي ڳوٺ رهيو هوس، پر امڙ
 نه ملي، جتي مڙ هئي، اتي نڪ ۽ انداس هون، ڏک ۽ سور ڏانهن هون، دنيا وارن جا
 ظلم ۽ ستمدارن جا فخر هئا، جي رت جي حوش وٽن جو مواد هو، جي جون رانيون
 رنگين هيون، جتي زندگي ڏک ۽ سرت ۽ اسه جو رت جي امڙ نه ملي، امڙ جا
 پرخلوص هجي.

سائنس برقی ڪري رهي آهي. سڀ ڇوڙ ٿا . . . س ٺاڻي ڊگ سڌريل قوم بڻجي چڪا آهيون، اسان هاڻي آسمان جي ٻن سس تي سچڻ جي ڀاري ڪري رهيا آهيون، اسان خنڊ ٿي فتح ڪيو آهي.

پراي انسان! اها سهجي فتح نه. - گهت آهي. و دنيا جي هر چيز تي رهي ٿو. پري تو اسان کان ماڻه ڪسي ورتي. جا امڙ هئي، جيگل هئي، خلوص جو ڀڳوان بهر هئي. مان موليٰ ان جاء تي اچان ٿو، جتي دنيا جي چوڻ مطابق امڙ نڀ پئي آهي. ڪير ڄاڻي منهنجي امڙ ڇا هئي؟ هڪ ۽ افلاس جو محسوس ۽ هلندڙ ٿيندڙ گهڙي.

صعاش! كير پڌائي ته امڙ ڪاڏي وئي!

سرزمين سکر - علم جو مرکز

جهڙيءَ طرح اروڙ سنڌ جو قديم شهر آهي، اهڙيءَ طرح بکر به تمام قديم آهي. بکر ان وقت به موجود هو، جڏهن محمد بن قاسم اروڙ تي حملو ڪيو هو. مشهور مورخ بلا دري پنهنجي ڪتاب ”فتح البلدان“ ۾ الرور ۽ بغور جا نالا گڏ آندا آهن. جهڙيءَ طرح الرور اروڙ جو عربي تلفظ آهي، اهڙيءَ طرح ”بغور“ بکر جي عربي پڙهڻي آهي.

سکر جي سرزمين قديم زماني کان علم ۽ فن، صنعت ۽ حرفت جو هڪ اهم مرڪز ٿي رهي آهي. اسلام کان اڳ به هن سرزمين کي سنڌ ۾ اهم حيثيت حاصل هئي. عربن جي دور ۾ به سندس ساڳي حيثيت قائم رهي. اروڙ ۾ تقويٰ خاندان جا عرب اچي متوطن ٿيا، جنجي هٿ ۾ قضا جو محڪمو هو، ۽ سڄي سنڌ ۾ شرعي فيصلن جي نگراني ڪندا هئا. نه فقط ايترو پر هو ديني ۽ دنياوي علمن جي تعليم به ڏيندا هئا. انهيءَ ئي خاندان جي هڪ فرد ”فتح نام سنڌ“ لکيو، جنهن کي سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ بنيادي ماخذ جي حيثيت حاصل آهي. سنڌ جي پهرين تاريخ قلمبند ڪرڻ جو شرف سڄي هندستان ۾ فقط اروڙ جي شهر کي ئي حاصل آهي. هي ڪتاب اصل ۾ عربي زبان ۾ لکيل هو. قباچه جي ڏينهن ۾ ابوبڪر ڪوفي انجو فارسي ۾ ترجمو ڪري مٿس ”چچ نام“ نالو رکيو. هيئر اصل عربي ڪتاب ناپيد آهي.

باقي فارسي ترجمو موجود آهي، جنهن کي علامہ دائود پوٽي مرحوم ايڊٽ ڪيو آهي. انجا سنڌي، انگريزي ۽ اردو ترجما به ٿي چڪا آهن.

اروڙ جي ويرانيءَ کان پوءِ جڏهن بکر کي مرڪزي حيثيت ملي، ته بکر به علم ۽ فضل جو مرڪز ٿي رهيو. ستين صدي هجري ۾ حضرت شيخ نوح بکري وڏو عالم ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس مقبرو بکر ۾ ريلوي رستي لڳ آهي. هو سهروردي سلسلي جي باني حضرت شهاب الدين سهروردي جو خاص خليفو هو. حضرت مخدوم صاحب بکر ۾ ديني تعليم ڏيندو هو ۽ حق جي طالبن جي رهبري ڪندو هو. انهيءَ ئي صديءَ ۾ سيد محمد، ڪي اچي بکر ۾ رهيو. سندس مزار سکر ۾ ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي جي هيٺان آهي. سندس فرزند شاه صدرالدين خطيب بکر ۾ درس ڏيندو هو. انجي مزار بکر ۾ مشهور زيارتگاه آهي. بعد ۾ بخاري سادات به اچي بکر ۾ رهيا ۽ بکر عام جو مرڪز بنجي ويو. ۱۲۳۴ع ۾ ابن بطوطه مشهور سياح سنڌ ۾ آيو. هن بکر جي عالمن سان ملاقاتيون ڪيون ۽ ڏاڍو متاثر ٿيو. بکر جي علمي حالت جي ڏاڍي ساراهه ڪئي اٿس. سمن جي ڏينهن ۾ سلطان محمد تغلق جڏهن ٺٽي کان ناکام ٿي موٽيو، ته هو بکر جي عالمن سان مليو، کائنن ڏاڍو متاثر ٿيو، ۽ کين خلعتون ڏنائين.

ارغونن ۽ نرخانن جي ڏينهن ۾ به بکر ۽ سکر علمي لحاظ کان وڏي ترقي ڪئي. سکر جي مدرسي کي يونيورسٽيءَ جي حيثيت ملي وئي. اهو عظيم علمي مرڪز ميرڪ بايزيدپوراني ۽ سندس اولاد هلائيندي رهي. هو بکر جو شيخ الاسلام به هو. بکر جي مدرسي ۾ ديني تعليم سان گڏ علمي ۽ فني تعليم به ڏني ويندي هئي. هندو پاڪ به هي پهريون مدرسو هو، جتي جاميٽريءَ جي به تعليم ڏني ويندي هئي.

مغلن جي ڏينهن ۾ جيڪي بکر جا گورنر مقرر ٿيا، انهن ٻن به گهڻا علم جا قدردان هئا. جنهنڪري علمي چرچو قائم رهيو. ان دور ۾ سکر جي سرزمين ۾ فقط عالم، اديب، شاعر ۽ دروھن پيدا ڪيا. پر سنڌ جو ٻيو عظيم مؤرخ به هن ئي شهر جو امير ۽ اهلڪار هو. اهو هو شاعر، اديب ۽ مؤرخ مير معصوم بکري، جنهن سنڌ جي تاريخ تي محققانه ڪتاب لکيو، جنهن کي ”تاريخ معصومي“ سڏيو وڃي ٿو.

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ نئين تهذيب ۽ نئين تعليم سھن ڪڍيو. سکر ۾ هڪ سنڌي اسڪول ۽ هڪ انگلورينيوڪيولر اسڪول وجود ۾ آيا. بعد ۾ غريب آباد ۾

چوڪرين لاءِ هڪ سنڌي اسڪول قائم ٿيو. انگريزن جا ٻار به پرائمري سنڌي پرائيندا هئا. انهن نون اسڪولن کان سواءِ مسجدين سان لڳ ديني مدرسا به قائم هئا. غريب آباد جي سفيد مسجد ۾ مولانا محمد عظيم ۽ وچ شهر واري مسجد ۾ مولانا عبدالرحمان ديني تعليم ڏيندا هئا. ان کان سواءِ سکر پراڻي ۾ جيلاني مسجد ۾ به مدرسو هو. غير مسلم حڪومت هئڻ سبب مدرسن کي ڪابه سرڪاري امداد نه ملندي هئي. ان هوندي به اسلام حاسب عاشق ڏک ۽ بک تي رهي به ديني تعليم جي شمع روشن رکيون آيا.

۱۸۸۰ع ۾ عيسائي مشري طرفان انگريز عملدارن ۽ مقامي سرمايدارن جي ولاد لاءِ سينٽ سيريز ديول ۾ مشن اسڪول قائم ڪيو ويو. بعد ۾ اردو اسڪول به قائم ٿيو. منشي پير بخش جي ڪوشش سان نئين ڳوٺ ۾ سنڌي اسڪول قائم ٿيو. سکر پراڻي ۾ سنڌي اسڪول به قائم ٿيو ۽ چئن درجن تائين انگريزي اسڪول به وجود ۾ آيو. ان کانپوءِ اسڪول ۽ پائشالائون ڪمنڊيون ويون. بدمري خانگي اسڪول قائم ٿيو، جنهن ۾ انگريزي چئن درجن تائين تعليم ڏني ويندي هئي. هندو بئگرس جي انگريزي تعليم لاءِ پي. پي. سي. گرلر هاءِ اسڪول قائم ٿيو. هنري سڪيا لاءِ وڪٽوريا ٽيڪنيڪل اسڪول قائم ٿيو. غريب آباد ۾ ميونسپل طرفان سنڌي اسڪول قائم ٿيو. هندن طرفان سنسڪرت زبان ۽ ديواناگري لپي جي سڪيا لاءِ پائشالائون قائم ٿيون.

اخبار نويسيءَ جو دور شروع ٿيو. نه سکر مان به ۽ اخبارون ”الحق“ ۽ ”آفتاب سنڌ“ نڪرڻ لڳيون. پوءِ ته ٻيون به ڪيتريون ئي اخبارون نڪيون هڙوڪ: سنڌ زميندار، سنڌي وغيره.

ورهڻي کانپوءِ هندن جي لڏپلاڻ سبب تعليم ٿي ڪاڀاري ڏک ڳوٺ ۾ مسلمان حيد پاڻ سنڀالي ويا. ڪيترائي خانگي اسڪول قائم ٿيا. نه فقط انهن براءِ تعليم لاءِ اسلامي ڪتابچا قائم ڪيو ويو، جتي هينئر ايم. اي تائين تعليم ڏني وڃي ٿي. هينئر به ڪتابچن جو تعداد به وڌي ويو آهي. هينئر سکر هر لحاظ کان ڏسڻو ڏسڻو ٿي آهي. علمي ترقي به ٿي رهي آهي، ته صنعت و حرفت جي سلسلي ۾ به ڪافي ڪجهه ٿيو آهي ۽ ٿي رهيو آهي.

لاکهن جو دڙو

سکر شهر جي اتر اولھ، ڪنڊ بي اٽڪل ٽن ميلن جي مفاصلي تي ويران شهر جا ڪنڊرات آهن. انهن ويران دڙن جي ويجهو منهنجو ڳوٺ آهي. انهيءَ ڪري ٿيڻ کان اهي ڪنڊرات ڏسندو اچان. انهيءَ دڙي کي ”لاکين جو دڙو“ ڪري سڏيو ويندو آهي، ۽ چئن پنجن ميلن ۾ ڦهليل آهي. ان مان اندرو ٿئي ٿو، ته هي تمام وڏو شهر هو. پسترد ٿي ۽ جي جي ماڻهن جو چوڻ آهي، ته موهن جي دڙي وانگر عرون ٿيل شهر آهي.

هن دڙي جو گهڻو حصو شهر آباديءَ هٿ اچي ويو آهي، ان عورتي ۽ ٻيا سڀ دڙو ويران شهر جي شاهدي ڏئي رهيا آهن. برسات پوڻ کانپوءِ ان ويران ڪوٽائي ڪڍي يا ڀر وارين زمين ۾ هر ڪاهيندي ڪڏهن ڪڏهن زور، سڪا ۽ ٻيون شيون نڪرنديون رهيون آهن. والاساحب ٻڌايو ته اٽڪل ڏهه سال اڳ هڪ ڳوٺاڻي ئي هڪ سوني نٿ هٿ آئي هئي. بعد ۾ ٻي هڪ ڳوٺاڻي ٿي به نٿ ملي هئي.

مون جڏهن پنهنجي استاد حرم پروفيسر ميمڻ ۽ الامجد سڏي ٿي دڙي بابت ڳالهيون ٻڌايون ته هن آثار قديم جي حقيقت ۽ اهميت کان واس ڪيو، ۽ دڙي جي حاجي ڀرتال جو شوق پيدا ڪيو. ان کانپوءِ مون دڙي جي ڳولها ڦولها ڪندي لڪر جون پڳل ڪنگڻيون پٿر جا ڇانون، لڪر جي ٿانون جا ڪجهه، لڪرا ۽ مڙا اٿي کڻي ڏيکاريا. ان کانپوءِ پاڻ هلي دڙو گهميائون ۽ شيون هٿ ڪري آيون. استادي محترم جو اندازو آهي، ته هي شهر پٿر جي دور ۾ آباد هو. ويندي سڌريل دور تائين آباد رهيو آهي. جڏهن اروڙ

هاڪڙي درياه تي سنڌ جو مشهور شهر هو۔ ان زماني ۾ سنڌو درياه ي هي شهر سنڌ جو ٻيو
عظيم الشان شهر هو۔ موجوده مڪرانن ڏينهن ۾ فقط مهاڻن جي وسطي هئي۔ مڪرانن تي اهو نالو
پڻ هڪ مهاڻي جي نالي پٺاڻ مل آهي۔ جنهن جا نائين اسان کي عيس دڙن مان عربن جي
دور يا ان کانپوءِ جي دور جون ڪي۔ ٻن ڏٺا ويا آهن۔ ان ڪري استاد محترم جو
خيال آهي، ته هي شهر عربن جي صبح کان لڳ ويران ٿي چڪو هو۔ آثار قديمه جي
ماهرن کي هن دڙي جو نالو ڏيڻ گهرجي۔

[illegible][illegible]

قديم زماني ۾ به ڪو واه، شهر جي ڀرسان وهندو، جنهن جو سڌو وٽ ڪوٺائڻ
 ٿي هڪ شاخ تي ٻيل ٻڌڻ مٿي انهيءَ سان ڪري ڪوٺاڻ ڪيئي وڃي ڪاٺون ڪوٺاڻيون
 جنهنڪري عيسر ٻيل جو سڌو ٿي نه رهيو هئو، ڪيئي سال جي وچودگي ٻڌڻي ٿي، به هي
 هڪ سڌريل شهر هو.

جيونجي ٿو، ته ڪجهه عرصو اڳ سان ڪپڙي جا سام ٽرين ٽڪر به هئا. هاڻا ان کانسواءِ ڪڇ جا مٿيا، عدڻ مان ٺهيل مٺين ۽ ٻيون هڏن مان حرڙين عورتن جي سينگار جون شيون هٿ اينديون رهيون آهن. ٽڪر جي ٿانورن جا هيڪي ٽڪر مٿيا آهن، انهن مان گهڻن بي ڪاري رنگ جي چمسي ٿين آهي، جيڪا چ ۽ رڍار پيلي آهي. ڏوڙي ۾ هڪ هنڌ ٻائيءَ جي ٺهيءَ جا شان به ملن ٿا، جنهن جو سمير ٽڪر ٿي پوڻ آهي.

عيدو

جيئن ئي آفيس کان موٽيس ته گهڻيءَ ۾ گوڙ ڏنر. ماڻهن جو ميڙ لڳو پيو هيو. وڏي آواز سان سڀ ڪالھائي رهيا هئا. اڳتي وڌي ڏنر ته وچ ۾ عيدو بيٺو آهي سندس ڪالر ڦاٿل هيو ۽ حالت عجيب هيس.

"اڃ وري وڙهيو هوندو" دل ۾ سوچيم.

هاڙي وارا کيس دٻائي رهيا هئا ته ڪي وري کيس سمجھائي رهيا هئا. مون اڳتي وڌي کيس هٿ کان وٺي، گوڙ کان ٻاهر آندو. عيدو جوش مان الائي ڇا ڇا بڪي رهيو هو.

"اڙي اڃ هاڻي ڇاجي بڙ بڙ لائي اٿئي" مون وري به کيس سمجھايو، نيٺ اوطاق ۾ وٺي آيو مانس.

"حرامي جي ڦر کي اهڙي مار ڪڍي آهي جو ڪي ڏينهن ياد ڪندو" عيدي ڪاوڙ ۽ جوش ۾ چيو.

"اڃا تون ايترو دادا کير ٿي چڪو آهين" مون کيس مشڪڏي چيو. "هاڻي ته ڪجهه شرمسڪ، ايترو سارو ٿيو آهين اڃا جهيڙا نٿو ڇڏين. اڃ ڪنهن سان وري لڙائي ٿي؟"

"سائين، اهوئي سيمڪ عثمان جو پٽ اسلم. اڃ وري هن هڪ غريب چوڪريءَ سان اسڪول کان ايندي حرڪت ڪئي ۽ ايتري حد تائين جو چوڪريءَ جي رڻي ۾ هٿ وڌو. چوڪريءَ اهڙي ڏانهن ڪئي جو مون کي به جوش اچي ويو. پوءِ خوب لانا مانس....."

”تون هڪ ڏينهن ڏاڍو ذليل ٿيندين، توکي خبر آهي ته سيڪ عثمان جي ڪيتري عزت ۽ رهائي آهي؟“ هڪڙهن هن کي خبر پئي ته انجو نتيجو مون به سمجهي سگهين ٿو. مسٽر اهي ڪم نون پنڌرهن صديءَ ۾ ڪرڻ کيندا هئا ۽ غلطيءَ سان نون ويهين صديءَ ۾ ڄمي پيڻ! پوءِ هي گهڻيءَ ۾ گوڙ چاڙهو ٿيو؟ ”اسلم بدلي وٺڻ لاءِ ٻن ٽن ماڻهن سان اڳ وٺي بهي رهيو ۽ وڙهي پيا سين، اهي پاڙي وارا جيڪي سيڪ عثمان کي ڌرتيءَ جو خدا ٿا سمجهن، تن اسلم جي حمايت ٿي ڪئي ۽ چيائون ٿي ته ”سهيڀي ٻيلن ماڻه هئي ڇا،؟“ پوءِ توهان ئي ٻڌايو ته هڪڙهن اسلم جي ٻيلن ڀر ۾ هجي ها، پوءِ ”ڇڏ يار“ اهي ڳالهون اڄ پئسي کي سلام آهي. تو وٽ ڪار هجي بنگلو هجي ته پوءِ سهيڀي به نه ٿي وڃي.“

”ڄڻو ڪارخاني جي ٻي سمت کي دٻر ٿي رهي آهي — آڱ هلاڻ ٿو.“ ائين چئي عيدو نڪرڻا قدم کڻندو نظر کان غائب ٿي ويو. اهو دادا سهيڀو دوست آهي. موڪي سندس ڳالهون وٺنديون آهن. ليڪن پاڙي وارا کيس لڄو، لنگو ۽ بد معاش سمجهندا آهن ۽ کانئس نفرت ڪندا آهن.

عيدو اسانجي گهر جي ڀرسان ئي هڪڙي ڏيڙي ڪمري ۾ ڄائو، سندس پيءُ کي جيري ڀرتي ڪري ٻي مهاڀاري لڙائي ۾ برلن جي محاذ تي موڪيو ويو ۽ هزارين سپاهين وانگر عيدي جو پيءُ به هميشه لاءِ موڪلائي ورتو. پٽ جي موت کان پوءِ عيدي جي ماءُ گهرن ۾ پورهيو ڪرڻ شروع ڪيو ۽ عيدي کي وڏي سوڦ ۽ آس اميدن سان اسڪول ۾ وهاريائين، کيس آسرو هيو ته سندس پٽ هڪڙي ڏينهن وڏو ماڻهو ٿيندو، نيٺ عيدي ميٽرڪ پاس ڪئي. هڪ ڏينهن اوچتي سندس ماءُ مالڪ جي گهر ۾ ڪم ڪندي، سندس ڊگهي ڏاڪڻن ڪري پئي. روح ۽ جسم جو رشتو برقرار نه رهي سگهيو.

ليڪن..... عيدي ٿي پنهجي ماءُ جي موت جو اعوا ٿندو ملهيو، جو گهڻن ڏينهن تان پي روزگار ڀلڻ جي ڪري، انهي ڪارخانيدار مالڪ پنهجي مل ۾ اسي رهي جي پگڙ سان هيلپر ڪري آيو، ۽ اهڙي طرح سان سندس زندگي ڳرڻ لڳي. پاڙي ۾ ڪهن سان واسطو نه رکندو هيو، ليڪن مون سان گهڻو مانوس هيو، ڇو جو ٻيلن ۾ به گڏ گزاريو هيو سين، ماني هٿل تي کائيندو هيو. ڪڏهن ڪڏهن اڪ کين پاڻ سان گڏ ماني ڪارائيندو هيس.

ٿيويه، چويه سائن جو اچي ٿيو هيو. هڪ ڏينهن سوچ ۾ ويٺا هياسين. پڇيومانس،
”شادي جو ڪڏهن خيال آهي؟ ٿيڻ واري زال کي ايترو انتظار نه ڪراءِ!“ اڙي سائين
پنهجي زندگي سان ٻئي جي زندگي خراب ڪيان؟ وٺي هجي ٻي ماءُ جي گهر!!
” باقي هي منڍي ڪنهن جي قسمت ۾ آهي؟“

”نه سائين! هي منهنجي ماءُ جي منڍي آهي. مان هي ڪنهن کي نٿو ڏن ڇاهيان،
زندگي کان به پياري. هن منڍي کي جي ڏسندي جو، اهائي نه منهنجي جيجل امڙ
جي نشاني آهي.“

اها سون جي منڍي عيبي جي آگر ۾ هميشه ٻئي هوندي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن
ماءُ جي ذڪر تي منڍي ٿي ڏسندو آهي ۽ ڏسندي ڏسندي محبت ۽ عقيدت کان انکي
چمندو آهي.

پگهار نه اسي رپهه هيس، ليڪر ٿورو ڪري ويس. مارج نٿي ڦڪڙ ٿي ويندو هيو ۽
اڪثر مونکان اوڏر وٺندو هيو ۽ چورن جي وس ڪري ڇڏيندو هيو. ڪڏهن ڪڏهن خاص
سگريٽ لاءِ به ايندو هيو، ”سگريٽ نه مارو“ مخصوص امداد ۾ نٿي چوندو هيو.

”پر وري شهنشاه ٿي ويا آهيو ڇا؟“ - ربي جي لاءِ شهنشاهي جو لفظ ڪتب آڻندو
هيو. ٿلندي سگريٽ ڇڪيندي سندس منڍيءَ جو ٻاڙ هو ٻاڙ هو ٻڙو مونکي ڏاڍو وٺندو هيو.
صبح جو اٿيس ته سعيدان ٻڌايو: اڄ پوءِ نٿي سحر بخار جي ويو آهي، سعيدان ڪالهه
ساهيڙيءَ ڏي وٺي هئي ۽ پوءِ نٿي سام جو وڃڻ وارو هئائين. ساهيڙيءَ وري نارنگين ۽
مالٽن سان سندن تواضع ڪئي ۽ پوءِ به سوٽ کائڻو. ڏٺومانس به ٻڙو بيه وانگر ٿي ڀريس.
جلدي بيار ٿي ڊاڪٽر ڏي وٺي ويومانس. دوا وٺي اڃان پيو ته عبدو ڪارحاسي وڃي رهيو هيو.
”خير ته آهي نه؟ پوءِ کي ڇا ٿيو آهي.....“

”بخار اٿس دوا وٺي واپس گهر ٿو وڃا، خير اهڙي ڳالهه نه آهي“ پوءِ نٿي گهر ڇڏي
آفيس ڏي روانو ٿيس، آفيس ۾ ڪم ٿي نه پيو ٿئي، سڄو خيال پوءِ ڏي هيو. موٽيس به پوءِ
کي وڌيڪ تيز بخار ۾ ڏٺو. سخت درشان ٿيس، ڊڪڊو ڊڪندو عسي ٿي سڏ ڪيم ”جلدي
وڃ ڊاڪٽر صديقي کي وٺي اڃ“ همدو گوڏ ۾ ٺٺي غليو ويو. ڊاڪٽر آيو پوءِ کي نمونيا
جو حملو ٿيو هيو. ڪجهه دوائون لکي ڏنائين، جيڪي سخت ضروري هيون.

سعيدان کان ڏهه رپيا وٺي ڊاڪٽر کي ڏنو. ”اهي آخري ڏهه رپيا هيا. هاڻي گهر ۾
لڪو به نه آهي.“

”نو مونکي پهر وٺڻ ڇو نه ٿا ڏاڍو. گهٽ ۾ گهٽ آفيس مان نه ڪنهن دوست کان وٺي سگهان هاءِ مونکي سعيدان تي بي حد غصو اچي رهيو هيو. ويتر ٻيوءَ جي بخاري ۾ پریشان ڪيو. ”توهان کي خبر نه آهي ته اڄ ائين ٿيڻ تاريخ آهي“ سعيدان سڄو ڏوه مون تي ڪيڏن ٿي ڇا هيو.

”تو جهڙي زال.....“ ايتري ۾ در ڪڙڪيو. عيدو ٻاهر بيٺو هو.

”دوائون وٺڻ نه هلندو ڇا؟“

”هل، پر پهريون امداد ڏي ٿا هلون ڪجهه پيسا گهرجن.“

ڏنر نه عيدي جو چهرو لهي ويو ۽ حنائين: مائين اڄڪلهه مان شهشاهه آهيان ۽ ٻي ساني جا به فورمين کان وٺي آيو آهيان.

امداد جي ڪوارٽر کي نالو ڏنو ويو هو. خبر پئي ته ڪارپور وڃي چڪو آهي، قريشي ڏي ويس ليڪن هو به ڪاليج وڃي چڪو هيو. انور مليو، پر مجبوري ڏيکارائين. ڏاڍا جڪ لڳي رهيا هيا: هڪ سعيدان بي، ٻيو دوستن بي، امداد کي به ڪارپور مڙو هو. عيدو پنهنجي ليکي تڙهي رهيو هيو، نيڪ گل حسن جي دوڪان جو خيال آيو... ”گر حسن ڏي ٿا هلون“

”اڙي سائين هيڏي ڪر دوائن جو پرڇو... ٻيوءَ کي سڄو مڪلف آهي..... توهان گهر هلو“

جهٽ ڏني پرڇو وٺي روڊ ٽپي نڪا نڪا قدم ڪڍندو مون تي حيران وپرساڻ ڇڏي هيو ويو. بهتس، ٻيڙ جي حالت ساڳي هئي. سعيدان به پریشان هئي، منهنجو انتظار عيدي ۾ هيو. اڌڪلاڪ اندر عهدو اچي ويو. دوائن جا ٻيل سدس هٿن ۾ هاءِ مون حوسي ۽ محبت مان دوائون وٺي اچي ٻيڙ تي ڊوز ڏنا، سج جو ٻيڙ جي حالت گهڻو سٺو ٿيو. سر آئي. عدي کي به منهن تي روڪ هئي.

”اچي سگهت وٺو“ سادي مڪات پيش ڪيو. ”پيسا مڪتان آيا.“

”ڇڏيو، سائين اهي ڪاليجون. الله رحم ڪو. پئو کي نئس زنگي ملي.“ ڏهن هن هٿ ۾ سگريٽ جهلي ڪش هيو. مون کي اهو ڪاڙهو رڙ ٻڌو ته آيو. مون سوال طلب نڪاهن سان هن ڏي ڏٺو منهنجي اچڻ کان اڳ هن سارون چورائي ڇيو ”شفقت جو ٿايم ٿين وارو آهي“ انهن چئي هو هليو ويو... ۽ منهنجو ڪٿه عيدي جي عقيدت ۾ جهڪي ويو.

قرباني

عائشہ ڪاليج جي گيت وٽ بيٺو نغمي جو انتظار ڪري رهيو هو. پريان نغمہ کي ڏسي هي تمام گهڻو خوش ٿيو.

"معاف ڪندا اڄ دير ٿي وئي، توهان کي انتظار ڪرڻو پيو." نغمہ هن کان سعادي گهري.

"نغمي، مان تہ تنهنجي لاءِ سڄي عمر انتظار ڪري سگهان ٿو" ايتري دير ۾ گهڻي وڳي، شاگرد پنهنجن پنهنجن ڪلاس ۾ ڏانهن روانا ٿيا.

فري پيريل ۾ عائشہ ۽ نغمہ پاڻ ۾ مليا.

"عائشہ اڄ منهنجي سالگرہ آهي، اچجان."

"جيڪڏهن نہ اچان نہ پوءِ" عائشہ نغمي کي چيڙيندي چيو.

"تہ پوءِ مان توکان ناراض ٿي ويندس" نغمي ڪوڙي ڪاوڙ ظاهر ڪندي چيو.

"ڇڏو نغمہ ناراض نہ ٿي مان ايندس" عائشہ مشڪندي جواب ڏنو.

اڄ روهي ۾ مال کي ڪنوار وانگر سينگارڻو هو. هر ڪم خوشيءَ وڃاڻ ڪري رهي هئي. اڄ هو تمام خوش هئي، ڇو تہ هن جي پياري پيڻ جي سالگرہ هئي. هيءَ نغمي جو فوٽو کڻي ان جي فريم کي صاف ڪرڻ لڳي. فريم صاف ڪندي هن جي هٿ مان ڪري پيو. ڪنهن شيءِ جي پچڻ جو آواز ٻڌي نغمي جي ماءُ پئي ڪري مان ڊوڙندي آئي. اچن ساڻ ئي روهي ۾ کان پهچائين تہ "ڇا پوچي ڇڏين؟"

”صاف ڪندي هٿر مان نغمي ۽ جو فولو ڪري پيو“ هن ڊڄندي جواب ڏنو.
 ”ڏاڻا اڄ ئي فوٽو وٺڻ جو ڏينهن ڏٺي“ هن ڪاوڙ مان چيو.
 ”مون کي معاف ڪيو، مون کان غلطي ٿي وئي“ هن روئيندي چيو.
 ”ان ۾ پنهنجي غلطي نه بلڪ پنهنجي پيءُ جي غلطي آهي، جو توکي اڃا تائين گهر ۾ وهاريو
 اٿين“ ائين چئي هوءَ ڪمري کان نڪري ويئي.

روحي ڳوڙها اڳتي، رهيل ڪم ڪري پنهنجي ڪمري ۾ آئي. اچڻ شرط ئي وهائي ۽
 منهن وجهي روئڻ لڳي. روئيندي روئيندي هن جون برگسي اڪيون سڄي پيون. هوءَ سوچي
 رهي هئي، ته جيڪڏهن اڄ مون کي پنهنجي ماءُ هجي ها ته اهڙا سر ڪڏهن
 سهڻا نه پون ها!

هوءَ جڏهن هڪ سال جي هئي، تڏهن هن جي ماءُ هن کان جدا ٿي وئي هئي. سڄي
 بيماري ۽ جڏهن هن جا آخري پناه وڃي بچيا هئا، تڏهن روحي ۽ جي پيءُ کي چيو هئائين
 ته ”روحيءَ کي پنهنجي آخري نشاني سمجهجان“ ائين چون ٿا هن جو روح پرواز ڪري ويو
 هوءَ هڪ سال کان پوءِ هن جي پيءُ جي سادي ڪئي. هن جيئن شين ماءُ روحيءَ کي ماءُ جو
 پيار ڏئي. هن جي نئين ماءُ پهريون هن کي تمام گهڻو پيار ڏنو، پر سا کان پوءِ هن جي
 پيار جو مرڪز نيدرڙي نغمي ۽ جي روحيءَ جي مائيجي ماءُ هئي روحيءَ کي ائين سمجهندي
 هئي جيئن ڪڏهن روحي پنهنجي ننڍي ڀيڻ نغمي ۽ سان بعد محبت ڪندي هئي.

نغمي گهر ٻهتي ۽ سڄي گهر کي اهڙو سٺو سنگاريل ڏسي ڏاڍي خوش ٿي. سڌو
 پنهنجي ماءُ ڏي ويئي. ان سڄي حقيقت ٻڌائين. نغمي ۽ کي ڏاڍو ڏک پهتو ۽ پنهنجي ماءُ کي
 چيائين ته ”ان ۾ هن جو ڪمڙو تصور، ان کان فوٽو ڪري پيو هوندو“ ائين چئي هوءَ
 روحيءَ جي ڪمري ۾ وئي، جتي روحي سڌا ڀري رهي هئي. ان کي ڏسي نغمي جي اکين ۾
 ڳوڙها بري آيا، اتي هن روحي کي اٿاريندي چيو ”ادي اتي تيار ٿي، مهمان اچڻ وارا هوندا.“
 ”نغمي مهمانن ۾ پنهنجي اچڻ جي ضرورت نه آهي.“ هن اڪيون اڳهندي چيو.
 ”ادي تون نه هلندي ته مان به اتي وڃي هوندس“ نغمي ۽ ڪري چيو.
 ”نغمي تون وڃي تيار ٿي ته مان به ڏڙڪا مان ٿاڻيسيس.“ روحي نغمي کي سمجهائيندي چيو.
 ”نه ادي تون به تيار ٿي“ نغمي ڀڻ کي اٿاريندي چيو.

”ڇڏو نغمي، تون تيار ٿي ته مان به اچان ٿي“ روحيءَ مجبور ٿي چيو. نغمي جي وڃڻ کان پوءِ

روحيء اچي ساڙهي اسي ۽ اڃا راسيل حاگل وارن ۾ وڌائين. اڄ روحي پرستان جي پري پري
 لڳي. روحي جيئن ئي هال ۾ داخل ٿي، سڀني مڃانن جون نگاهون هن ڏانهن کڇي ويون.
 هيءُ ڪنڊ واري ڪرسيءَ تي وهي رهي. نغمي گهڙي گهڙي درواري ڏانهن بهاري رهي
 هئي، ڇو جو هن تي ڪنهن جو انتظار هو. پنهنجي بچين عامر آيو. اچڻ سان ئي هن جون
 نگاهون روحيءَ تي پون ۽ اداس وٺي هئي. نغمه جيئن ئي ڪوڪ ڪٽيو، سڀني تعفن جا
 ڀير لائي ڇڏيا. راب ناتين ساڳو جي خوشيءَ ۾ راڳ گانو ڏنو. آخر سڀ هڪ هڪ ڪري
 سمن اٿڻ لڳا. جڏهن عامر اٿيو، تڏهن نغميءَ کي چيائين، ”هوءَ جيڪا ڪنڊ ۾ وٺي
 آهي، سا ڪير آهي؟“

نغميءَ عامر جو روحيءَ سان تعارف ڪرايو.

عامر ساڳو نان سوٽو، سوچ ۾ هيو، هو جيئن ئي بستري تي سمهيو، ته نند ئي نه پئي
 چيس. اڌ رات کانپوءِ خبر آئي ته ڪڏهن ته روح جي سمن مان نڪتو ۽ نند جي
 آغوش ۾ پناه ورتائين.

پئي ڏينهن هو ڪاليج وڃي. سر سان سٺي، سر سان اڳي واري گرمجوشيءَ ۾ ڏڪاري.
 نغمه سمجهي نه سگهي ته عامر کي ڇا ٿي ويو آهي، ڇا پنج ڏهن گذري ويا. هڪ ڏينهن
 نغمه پڇيس ”عامر تون ٻن ڏينهن کان اداس ڏي نظر اچن، ڇا ڳالهه آهي؟“ ”سوکي نه
 ڪجهه به ڪونه ٿيو آهي.“ عامر ڪوڙ ڳالهائيندي چيو.
 ”عامر ڪا ڳالهه ضرور آهي، مون کان تون لڪائين ٿو.“ نغمه ان جي نبض هڪڙي ڀري چيو.
 ”نغمي توکي ٻڌائيندس ته توکي ڏک ٿيندو“

”عامر تون ٻڌاء ته ڏک ٿيڻ جي بجاءِ ممڪن آهي ته مان پنهنجي مدد ڪريان.“
 ”وعدو ڪر.“

”واعدو“ نغمه ڏک مان چيو.

”نغمي مان پنهنجي ئي گهران دل جو درد پاڻو آهي“ هن نغمه کي ٻڌايو. نغمه ئي اڳيئي
 خدشو هيو، پر جڏهن پنهنجي پياري ڀيڻ روحيءَ جو چهرو اکيان آيس، تڏهن هن چيو ته
 ”عامر پاڻ مان اڄ ئي بابا سان ڳالهائيندس“

”مان جيڪڏهن ڪنهن جي زندگيءَ ۾ خوشيون داخل ٿين ته پوءِ انسان انهن
 (ڏسو صفحو ۵۲)

” سماج ”

ائين ٿو لڳي ڄڻ سماج ڪوئي بيهودہ آوارہ شخص آهي. جنهن جو ڪم سڄو ڏينهن رڳو ظلم ڪرڻ ۽ ماڻهن کي ڊيچارڻ آهي. حشڻ ننڊ پڻ ۾ جن کان ڏڪبو آهي، اهڙيءَ طرح سماج کان پڻ.

ڪيترن سالن تائين اسان جي اڳيان سماج هڪ پوانسي جانور وانگر هو، جيڪو ڪنهن اٺ جيان بي ڊول، رڇ وانگر مڪار ۽ شينهن جهڙو خوفناڪ هو. ڪوئي هجي ويهي ته اهي شينهن، رڇ ڪٿان گڏ ٿيا؟

بس ائين ئي ٿي ويا، هالڪن نه هيو ئي. ۽ وري سماج ڪا سادي شيءِ نه هئي ڪونه. خبر ڪيتري عرصي تائين اسان سماج کي خوفناڪ جانورن ۾ شمار ڪندا رهياسين. ان کان پوءِ جڏهن ڪجهه سمجه وڌي ته اسان سماج تي سفيدي نظر ڊوڙائي سي ته ڪجهه ٻيو نمونو لڳو.

سماج جا ٺيڪدار، سماج جا نفعي دار، نتيجي ڏسڻ سان افسوس ٿيو ته اسان سماج کي صحيح نموني نه ڏٺو ئي ڪونه هو. سماج نه اهڙي شيءِ آهي جا ليکي تي به کڻي ٿي سگهجي. ڪا تجارتِي جنس هوندي يا شايد ڪاروباري شين مان ڪجهه هوندو. بهرحال اهو ضرور ڄاتوسين ته سماج جو ليڪو ڪٿڻ ڪو آسان معاملو نه آهي. ان لاءِ وڏي دل گهرجي. جبل

سان، ٻوڙ ٿيڻ پوي، ڇو نه ٻڄو ٻڄو انهن ليڪيدارن جي خون جو اڃايل آهي. سڄي مخلوق انهن پٺيان هٿ ڏوٽي ڪٽي پئي آهي. سماج جي آکاڻين ۾ عموماً هڪ مزدور جي محبت هڪ امير جي چوڪريءَ سان ٿيندي آهي. ٻئي مختلف ذات جا ماڻهو هوندا آهن. اک چنپ ۾ محبت ٿي ويندي آهي. پيار جو شراب اڪثرين ۾ ڇاڪندو نظر ايندو آهي. پيار جا تير نيشن کي چيري دل ۾ چپي ويندا آهن. جدائي ٿي ويندي آهي. هونئن نه نه ٿئي ها پر اهو ظالم سماج الائي ڪٿان اچي وڃ ۾ ٿي پيو.

هڪ ڏينهن مان وٽ هڪ دوست آيو. معمول کان خلاف ڊگها ڊگها ۽ ٿڌا ٿڌا سامهون لڳو. مون سمجهيو ڪنهن ڊاڪٽر ڊگهن سامن جي ورزش ڏسي هوندس، پر ڏينهن ساندو هو ائين ڪندو رهيو. مون کي سندس حالت تي رحم اچڻ لڳو ته ويچارو بيمار آهي. ڪاٿي سور هوندس. آخر پڇيومانس ته ”اڃا سور ڀرو نه ٿيو ائين؟“

ورائين ته ”اهو سور نه هائي جان تي حم ڪري پوءِ لهندو. ڇا توکي ڪڏهن ڪنهن سان پيار ٿيو آهي؟“

”منهنجي دشمن کي ٿي پيارو. مون کي ڪوڙيءَ کٽيءَ ڪنيو آهي“ اهو ٻڌي چيائين ”ڇا واقعي؟“ مون ورائيومانس ته ”ها سچ ٿو چوان.“ اهو ٻڌي ٿڌو ساڄو ڪٽي چيائين ته مون کي پنهنجي سهرڻسڀاءُ جي ڌيءَ سان پيار ٿيو آهي.“ ٻئي هڪٻئي کي دل و جان سان چاهيندا آهيون.“ ائين چئي هو چپ ٿي ويو. مان پڇيومانس ته ”پوءِ ٻائي دير چاهي آهي؟“ چيائين ته ”بس اهو ظالم سماج! اهو ڀارت جي مصيبت، اها لعنت، ذليل سماج! سماج جا ليڪيدار جنهن اهو ڍونگ رچايو آهي. سماج جي ان مقتل ۾ معصوم زندگيون ذبح ٿيون ٿين. سماج جو شل ٻيڙو غرق ٿي.“

سماج شايد ان طاقت جو نالو آهي، جا ڪنهن شخص کي سندس پنهنجي واجب يا ناواجب مقصد پوري ڪرڻ کان روڪيندي هجي. ماڻهن کي امير ٿيڻ کان روڪي، هڪ مزدور کي ڪار ۾ وڃڻ کان روڪي، ڪو به شخص جيڪڏهن ڪا اڌنگي حرڪت ڪري ويهي ته بچاءُ ان جي سبب سمجهڻ جي ڇني ڏي نه ”اها ظالم سماج جي حرڪت آهي“

جيڪڏهن اهڙيءَ طرح هر ڳالهه ۾ غريب سماج کي قصور وار بڻائبو ته پوءِ اهو ڏينهن به پري نه آهي جو ڪنهن کي بغار ٿيندو ته چوندا ”ته اهو ظالم سماج جو ڪم آهي“ پوءِ

فقير رستن تي رهبي راهگيرن کي اها دعا پيا ڪندا ته ”ابا! هڪ پيسو ڏئي وڃ. منهنجي
تو کي سماج کان بچائيندو“.

هر هڪ وٽ هڪ خوبصورت ڪار هجي. هڪ تمام سهڻي زال هجي. ماڻهو حتى چاهن
جڏهن چاهن، جهن کي چاهن، بيار ڪري سگهن. نه صرف بيار پر شادي به ڪري سگهن..
فرض وٺي سگهن، جهيڙو جهڻو ڪري سگهن. هاڻي توهان پاڻ سوچيو ته اهو سڀ ڪئن ٿو
ٿي سگهي؟! ظالم سماج اهڙي اجازت ڪئي ٿو ڏئي سگهي؟!

باقي رهيو سماج جي ٺيڪيدار جو سوال. سو جڏهن سماج ۾ اها گهڻي نه رهندي
ته انهن جي ٺيڪيداري ڌوڙ مان هلندي. سچو ڪم ڇپ ٿي ويندو. پنهنجو پاڻ سڌيءَ راه
تي هلڻ لڳندا.

اهو سڀ ڪجهه ٿي سگهي ٿو. خدا جي واسطي اوهان سماج جون خصلتون معاف
ڪري ڇڏيو.

(بقايا قرباني صفحہ ۴۹)

خوشين تي عمر جي اونداهيءَ ۾ ڇو حشر ڪري. ”نعم، فسفيان اسرار ۾ چوندي رهي.
”نعمي تههجو مٿو ڦريو آهي. مون کي حشر به آهي نه مان وڏيري ”جهن“ مان زبان ڪئي
آهي ۽ هو چاڻ شاديءَ جي تاريخ ٻڌڻ لاءِ ايندو.“ هن جي ماءُ منصوبو ڪندي حشو.
”امان اهو ته عباس آهي، روهيءَ کي سڪو نه رکندو.“ نعم ڏک وڃان حشو.
”اهڙو دولت مند آهي، اڃا سڪي نه رهندي“ ماءُ نعم ڏي حشر مان ڏسندي حشو.
”پر امان مون روهيءَ جي شادي عامر سان ڪراء. روهيءَ کي پنهنجي نعمي سمجهي اچي
عامر سان شادي ٿيڻ تي راضي ٿي“ نعم، ماءُ جي پيرن تي مڪري حشو.
”نعمي اڄ نه مون کي مجبور ڪري ڇڏيو آهي.“ نعم، ٿي، رن ان پري ڪندي ماءُ چيو.
اڄ نعم جي دل ۾ ڏک ۽ حشو-يءَ جا حدبا وڃڻ لڳا. شوق خوش ٿي رهي غمي نه
هن پنهنجي بي سھاري پٽ لاءِ قرباني ڏني، ان جي زندگي سھاري ڇڏي هئي. آخر اها گھڙي
نه آئي، جڏهن روهي عامر سان گڏ پنهنجي اصلي گھر ملي وئي.

رضيه سانگي
ايم-اي-پريويس سنڌي

سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج سکر طرفان

ادبي جلسو - خواتين لاءِ

سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج سکر گهڻي وقت کان سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت ڪري رهي آهي. هن سوسائٽيءَ طرفان هر سال ڪيترائي ادبي ۽ ثقافتي جلسا ٿيندا رهيا آهن ۽ معياري ڪتاب شايع ڪيا ويندا آهن. هن سال هڪ نئين روايت قائم ڪئي وئي. يعني خواتين لاءِ ادبي جلسو منعقد ڪيو ويو. هي جلسو ۲۴ مئي ۱۹۷۰ع آچر تي شام جو ڇهين بجين ڪاليج جي ڪاميٽي روم ۾ ٿيو. حلبي جي صدارت خيرپور جي اديب، مسز صفرا مجيد ڪئي.

جلسي جي ڪاروائي تلاوت ڪلام پاڪ سان شروع ٿي. تلاوت بي-اي، ڀارت پهرين جي شاگردياڻي شاهده پيرزاده ڪئي. ان کان پوءِ ايم-اي پريويس سنڌي جي شاگردياڻي رضيه سانگي خطبه استقبال ۾ ڀڙهيو. هن چيو ته:

”خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو هينئر اسانجي ڀينرن ۾ لکڻ جو شوق پيدا ٿيو آهي. بهترين افسانه لکي رهيون آهن ۽ اعليٰ درجي جو شعر چئي رهيون آهن. ان هوندي به تعداد گهٽ آهي. اسانکي گهڻو ڪم ڪرڻو آهي، تنهنڪري هينئر اسان سڀني ڀينرن کي ادبي ميدان ۾ اچڻ گهرجي ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب جي خدمت ڪرڻ گهرجي.“
هن پنهنجي ٻوليءَ متعلق ڳالهائيندي چيو: ”ڀينرو اسان نهايت نازڪ دور مان گذري

رهيون آهيون. اسانکي پنهنجي فرض کان باخبر رهڻ گهرجي. سنڌي زبان ۽ ادب اسان جي زندگي ۽ موت جو مسئلو آهي. جيڪڏهن ٻولي زندهه آهي، ته اسان زندهه آهيون. ”ان کانپوءِ بي-ايه ٻارٽ پهرين جي شاگرد يائي مس عايشه لالائي افسانو پڙهيو، جيڪو افساني جي فن موجب هڪ معياري افسانو هو ۽ بيحد پسند ڪيو ويو. ان کانپوءِ ساهده پيرزاده ”عورت جي عظمت“ جي عنوان سان مضمون پڙهيو، جنهن ۾ عورت جي حقيقي عظمت کي نهايت پراثر انداز ۾ بيان ڪيو ويو هو.

ان کانپوءِ شاعري جو وارو آيو، ۽ ايم-اي انگلش سال پهرين جي شاگرد يائي سر شمسداد مرزا ۾ غزل پڙهيا، جيڪي بي حد پسند ڪيا ويا. نمونن طور ۾ ٽي بيت هيٺ ڏجن ٿا:

تنهنجي خانہ خراب جي دنيا
 ناهي ٺاهي، سراب جي دنيا
 مهنجي دنيا حواس جي دنيا
 تنهنجي دنيا حباب جي دنيا.

ان جرمِ محبت جو سزا وار ٿيس مان
 ها تنهنجي عنايت جو طلبگار ٿيس مان

شمسداد مرزا جي غزلن کي ايترو پسند ڪيو ويو، جو کيس ٻيو ڀيرو ۾ غزلن پڙهڻ لاءِ اچڻو پيو. غزلن کان سواءِ شمسداد مرزا افسانو به پڙهيو، جنهن جو عنوان هو:
 ”مونکي مون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾“

شڪارپور جي مهمان اديب مس مختيار بخش ”شڪارپور“ مٿئين پنهنجو مٿائو پڙهيو، جنهن ۾ شڪارپور جي تاريخ، ثقافت ۽ ادبي خدمتون بيان ڪيل هيون. هن شڪارپور جي عظمت ۽ تاريخي حيثيت بيان ڪندي چاڻايو ته:

”شڪارپور جو شهر هر لحاظ کان انوکڙو ۽ عجيب آهي. ”معيء سنڌ کان هن شهر جي رهاڪن جي رهڻي ڪهڻي مختلف آهي. هتي جي رهاڪن جي لباس ۾ انفراديت به آهي ته لطافت ۽ نفاست به آهي. شڪارپورين جي اڻڻي ويهڻي به پنهنجي آهي، جنهن ۾ وقار به آهي ته سچائي به آهي. شڪارپور جي ٻوليءَ ۾ به اٻوڪائي، ميلاج ۽ رچاءُ آهي. شڪارپورين جي ذهانت، دانائي ۽ بين الاقوامي واپاري حيثيت کي دنيا پڻي مڃي.“

ايم-اي- سال پهرين سنڌي جي شاگردياڻي رضيه سانگي "شاعري" جي عنوان سان مقالو پڙهيو، جنهن ۾ شاعري جون حوبيون بيان ڪيون ويون هيون. هن شاعر جي هم ڪير پيغام متعلق ٻڌايو ته:

"شاعر انسان دوست آهي. سندس پيغام انسانيت لاءِ آهي. انهيءَ ڪري هم ڪير آهي. ان جو پيغام ڪنهن خاص مذهب، فرقي ۽ قوم لاءِ نه آهي ۽ پر هو ساريءَ دنيا کي مخاطب آهي. اهوئي سبب آهي جو شاعري ۽ شاعر ڪنهن ڪم نوم ۽ زبان جي ميراث نه هوندا آهن. شيڪسپيئر- ورڊس ورٿ- رومي- معدي- حافظ- غالب- مير- شاهه لطيف- مڃل سرمست ۽ بيدل وغيره سموري انسان ذات جا شاعر آهن. انهن جو پيغام هر قوم لاءِ آهي. هو نه فقط پراڻي دور جا شاعر آهن، پر سندن پيغام هر دور ۽ هر ماڻه ۾ نئون آهي. اهوئي سبب آهي جو دنيا جا عظيم شاعر غير فاني آهن ۽ سندن پيغام هر دور ۾ اهميت رکي ٿو."

مهمان مقررہ مس شريه منشي تقرير ڪئي. جنهن ۾ هن ان ڳالھ تي زور ڏنو ته سنڌي خواتين کي مباحثي ۽ ماڻهڪي سياست ۾ حصو وٺڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو موجوده تناظائن موجب انهن ڳالههين جي اهم ضرورت محسوس ڪئي پئي وڃي. ان وطن جي خدمت متعلق ڳالهائيندي هيئن نري سان پنهنجي تقرير ختم ڪئي:

"مروپسون، پر سنڌ نه ڏسون"

جلسي جي صدر محترم، صفري مجيد پهرين پنهنجو تحقيقي مقالو پڙهيو، جنهنجو عنوان هو: "سنڌي عورتن جون ادبي خدمتون". هن مقالو ۾ سنڌي عورتن جي ادبي خدمتن جو اجمالي ذڪر ڪيل هو.

ايم-اي- انگلش سال پهرين جي شاگردياڻي مس سعيدہ آخوند "نمايش جو سر" جي عنوان سان ٽائر پڙهيو، جنهن ۾ هن پيڙن کي مشورو ڏنو ته جيڪڏهن اسان سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت ڪرڻ چاهيون ٿيون، ته اسان کي سنڌي ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون خريد ڪري پڙهڻ گهرجن.

آخر ۾ محترم، صفري مجيد پنهنجو صدارتي خطبو پڙهيو، جنهن ۾ هن محفل ۾ پڙهيل مضمونن، مقالن، افسانن ۽ غزلن تي تبصرو ڪندي انهن کي ساراهيو. هن عورتن جي ادبي ذوق متعلق ڳالهائيندي چيو:-
(ڏسو صفحہ ۵۸)

هي شهر اسانجو شهر نه آھ

هي شهر اسان جو شهر نه آھ:

هي شهر آ دنيا وارن جو — هي شهر فقط زردارن جو !
هٿيارن جو عيارن جو — هي شهر آ سرمائيدارن جو !
هي شهر آ دولت وارن جو !

ڇا ٿيندو گذر هت يارن جو — مجبورن جو، لاچارن جو !
هي شهر نه آ نادارن جو — بيڪارن جو، بيمارن جو !
هت ڪنهن کي ڪنهن لڏ مهر نه آھ !

هي شهر اسان جو شهر نه آھ !

هر شيءِ هت اسان وڪامي — راحت جو سامان وڪامي
دردن جو درمان وڪامي — مائهن جو هت مان وڪامي !
آن وڪامي، جان وڪامي — ستو هت انسان وڪامي !
دين ڌرم ايمان وڪامي — پسن تي پڳوان وڪامي !
هر وقت ۽ هر آن وڪامي !

ڪو سودي کان خالي بهر نه آھ — هي شهر اسان جو شهر نه آھ
هت حرص و هٽوس جا پوڄاري — هت عزت نفس کان سڀ عاري
هت هرڪا شيءِ آ پازاري — هت هرڪو ضمير جو واپاري
هت هر شيءِ جي آ خريداري — پر آھ خلوص کان بيزاري
هر شخص سڃاڻي ڪان انڪاري — هر هنڌ پالڻ مٿم ڪاري

دولت جو آ درياهه جاري

پر بيمار جي هڪ ڀي لهر نه آھ — هي اسان جو شهر نه آھ !
اسان حالي موالي مستانا — هن شهر ۾ اجني بيگانا
گو ٻنهن جي ليکي فرزانا — پر جڳهه جي نظر ۾ ڏيوانا
اسن گوليون ٿا سي ميخسانا — جت بيمار جا ڀرجن پيمانا !
جت نظرون گولن نيشانا — جت دليون ٿين ٿيون نذرانا !

جت چاه ۽ چس حا افسانا !

جت ڪيئي بغض جو زهر نه آھ — هي شهر اسان جو شهر نه آھ

(سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميه ڪاليج سکر جي ادبي جلسي ۾ پڙهيو ويو)

رشيدي احمد لاشاري "رشيدي"

کافي

جيء سان ويٺا جهڙيون يار

سڀني سوز سڄڻ جو سمايو

۱- دل درياهه ۾ ترنديون آيون،

يار جي پاڇه جون پيڙيون يار ...

۲- دل جي دولت، عشق پنهل جو،

مايا مال نه ميڙيون يار ...

۳- ڪونه ٿو سمجهي، دل جون ڳالهيون

اهڙيون عشق اوڙيون يار ...

۴- سهڻي سڄڻ جا سانگهي آهيون،

ڌوڙ جاڏڻ ڪيئن چيڙيون يار ...

۵- ويل نه اهڙي "رشيدي" وڃايون،

سگ نه سڄڻ جي سهڙيون يار ...

شيخ نور الله "آزاد" بيگائي

کافي

هي سرتو تان گهوري او يار ...

آءُ ڪريان قربان مٿا

۱- ڏک غم سهندو، رهندو لڄندو،

هلندو آيس هوري او يار ...

۲- مون ڪئين هاڻي ڪنڌ ڪڍايان،

ٿاڻم ٺيهن ٺهري او يار ...

۳- منهنجي من ۾ آڳ لڳائي،

ڇنگ ٺٽون ڪنهن چوري او يار ...

۴- واڌ وڇوڙي ڇڏيو نهوڙي

جيء وڌو جنهن جهوري او يار ...

پروفيسر نواز علي "شوق"

گيت

جيون مارو سور ... او ساڻي.

۱- عزت، عصمت جا هت سودا،

وک وک ويري، دم دم ڌوڪا،

موج مزا ٿا مائڻ ڪوٽا،

واھ هي دنيا جو دستور ...

۲- ڪير نه ڪنهنجو دوست سڏائي

دشمن بڻجي داغ لڳائي

ماڻهوءَ کي ٿو ماڻهو ڪائي

قرب محبت ٿيا ڪافور ...

۳- دم دم دانهون، درد رسڻ ڪا

ڏاڍ ڪرن ٿا هر هر ڏاڍا

ويل ٿين ٿا، ڪيس ٿين ٿا،

هراک آلي، من رنجور ...

۴- دردن جا دوڪان ڪلن ٿا،

سورن جا سامان ملن ٿا،

دل ۾ ڪيئي ڪان لڳن ٿا،

زخم اسان جا ٿيا ناسور ...

۵- هر جا مڪر، فريب ۽ ڌوڪو،

هر ڪج جو آڻي ويو ڌنڌو،

ڪوڙ جو آهي هر جا هوڪو،

سچ چوڻ کان هرڪو دور ...

۶- مايا لڏ ٿا ڪونڌر ڪسجن،

ڪوڏين تي ٿا مائڪ مٽجن،

دنيا خاطر دين ٿا وڪڻن،

ماڻهو ڪن ٿا ڪيس ڪاوڙ ...

۷- پيار تي آهن بهرا هر دم،

ڪونه ملي ٿو راز جو محرم،

دل هر وقت ڪري ٿي مائتم،

سينو غم کان ٿي ويو چور ...

مس شمشاد مرزا "انجم"
ايم-اي- ڀريوس (انگريزي)

"غزل"

ڄام و مينا شراب جي ديا
تنهنجي خان خراب جي ديا

تنهنجي هوش و حواس مي -
تنهنجي دنيا احوال جي -

مست نيش جا نيلڪون ماهر
آهي رند خراب جي ديا

تنهنجي عسى سدم يا حوسوب
تنهنجي هسي حساب جي ديا

مونکي هردم آ سجي ٻاءُ "حم"
تنهنجي دنيا حساب جي ديا

مس شمشاد مرزا "انجم"
ايم-اي- ڀريوس (انگريزي)

"غزل"

گر جرير محبت جو سزاوار ٿيس مان
پر تنهنجي عنايت جو طلبگار ٿيس مان

ڇا عدم ٿي ڪرڻ هن کي گرفتار وفا پر
رنگن جي بهار دام گرفتار ٿيس مان

افسوس! چون شوق جو هرگز نه مون ورتو
ناڪرده گناهي جو خطاوار ٿيس مان

هڪ ٻاڏ خزان مان ٿي پريشان ٿي وئي زيب
سڪر بهارن جو پرستار ٿيس مان

مي ڪپڙي ڪاهي جي سرا موٽي مٽي ٿي
ڪجهه اچي خبر ڪهه جو ڪهه ٿيس مان

(بقايا ص ۵۵)

"اها حقيقت آهي ته سنڌي نياڻي ٽي پنهنجي ماحول جي مجبورين سندن صلاحيتن کي ڀرڻ نه ڏنو آهي. نهن هوندي ته سنڌي اهڙيون عورتن موجود آهن جن جا ان باره دنيا جي ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ ڪڏهن به گوشت نه آهن. ساهري ۾ محروم نور ساهي جو اعليٰ مقام حاصل ڪيو آهي. سو ڪنهن کان ڪجهه نه آهي. اهڙيءَ طرح محترمه نيره زرين ماهتاب محبوب، سعيده سومرو ۽ ارشاد خان افساني جي صف ۾ ڪمال حاصل ڪيو آهي." "آخر ۾ هن جلسي منعقد ڪرڻ لاءِ ٿيندي چيو ته: "جيڪڏهن هتي ۽ ٻين ڪاليجن ۾ اهڙيون محفلون منعقد ڪيون وينديون ته سنڌي ڀيڙن ۾ ادب جو چاه وڌندو ۽ سندن صلاحيت کي اجاگر ڪرڻ جو موقعو پڻ ملندو."

رشيد احمد لاشاري ”رشيد“

سنڌ جي سرزمين وقت بوقت باڪمال عالم، اديب ۽ شاعر پئي پيدا ڪيا آهن، جيڪي علم ادب جو لافاني ذخيره ڇڏي ويا آهن. رشيد احمد لاشاري مرحوم جو شمار اهڙن اديبن ۽ شاعرن مان ٿئي ٿو، جن سنڌي زبان ۽ ادب جي اهم خدمت سرانجام ڏني. رشيد لاشاري مرحوم نه فقط سنڌي زبان جو شاعر ۽ اديب هو، پر کيس سرائڪي، پنجابي، بلوچي ۽ اردو نشر ۽ نظم ۾ به ايتري ئي قدرت حاصل هئي. نه فقط ايترو، پر سندس فارسي شعر به قابل قدر آهي.

سنڌي زبان ۾ تمام ٿورا شاعر آهن، جن کي علم عروض جي قواعد ۽ ضوابط تي مڪمل دسترس حاصل آهي. رشيد لاشاري انهن مان هڪ آهي. سندس شعر فني لحاظ کان نهايت پختو آهي. عروضي توڙي سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي فن تي کيس مڪمل دسترس هئي. هن شاعري جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. ڪافيون ۽ بيت به لکيا اٿس، ته غزل ۽ نظام به لکيا اٿس، لوڪ گيت به لکيا اٿس، ته فلمي گيت به لکيا اٿس. زبان ۽ فن تي کيس اڀڙو ته قبضو هو، جو لکڻ وهندو هو، ته بي ساخت وڻندو هو لکندو. ايتري قدر جو ڪتابن جا ڪتاب ساندھ لکي سگهندو هو. ان هوندي به سندس شعر ۾ رواني، سادگي ۽ سلاست رهندي هئي. سندس فلمي گيتن ته اڄ به مقبوليت حاصل ڪئي آهي، جو ٻار ٻار جي زبان تي آهن.

هو شاعر هجڻ سان گڏ سٺو نثر نويس به هو. بيشمار تحقيقي ۽ تنقيدي مضامين لکيائين، ۽ ڪيترا ڪتاب يادگار ڇڏيائين. شاه لطيف جي رسالي جي ڪيترن ئي سرن جي شرح لکيائين، مڃل سرمست جو رسالو مرتب ڪيائين، ۽ غزل جي بلند پاءُ شاعر غلام محمد شاه ”گدا“ جي ڪليات ايڊٽ ڪيائين. ”ڪليات گدا“ جو مقدمو به هڪ ساعڪار جي حيثيت رکي ٿو، جنهن مان هن جي مي جاڻ ۽ عملي بصارت جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. سنڌ جي عروضي توڙي ڪلاسيڪي شاعرن باب، لغت سنڌي زبان ۾ لکيو اٿس، پر اردو ۽ سرائڪي ۾ به تمام گهڻو لکيو اٿس. حضرت محل سرمست جي زندگيءَ ۾ ۽ فڪر تي اردو ۾ سندس ضخيم ڪتاب شايع ٿي چڪو آهي. شاه احمد جي بيت جو اردو ۾ ترجمو ڪري رهيو هو ۽ گهڻو ڪم اڪيلي سر ڪري ويو هو. مرحوم جو هڪ حصو ”ارمغانِ لطيف“ حص اول شايع به ٿي چڪو آهي. شاه لطيف جي بيتن جو ترجمو ٻين به ڪيترن ڪيو آهي، پر رشيد لاساري جو ترجمو وڌيڪ صحيح آهي. سونيهه هڪ بيت جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

سر ديويديان ڌڙ نه ليوان، ڌڙ ديويديان سر انهن
- عود شعاعون سر نو دهر مفود هـ

ٺهونڊهناھون ڏھڙ ڏو سر ناھوڊ
ٺس نہ ڪڏئے ٻانھ، قسمت ٻٺ چڪي
اٺر ٻر انڪلسي ڪلاڻي ٺٺ چڪي
ساڙي "وحدت ميں جو جانے لکے
ڪٺ ڪے خطبہ زندگي ٻاڙے لکے

شاھ لطيف جو شعر اردو کان سواءِ سرائڪي زبان ۾ بہ ترجمو ڪري رهيو هو، جنهن مان ڪجهہ حصو ملتان جي سرائڪي هفتيوار احترام شايع ٿيو هو. ٻيا بہ ڪيترا ئي ڪتاب نشر ۾ لکيائين، جن مان ڪيترا تہ اڃا تائين شايع نہ ٿيا آهن. سندس ڪيترائي لکيل ۽ ترجمو ڪيل ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ پيل آهن. بورڊ سندس ٻہ ترجمو ڪيل ڊراما ”شڪلا“ ۽ ”نل دمن“ گهڻا وڪڙيا شايع ڪيا هئا، جيڪي جڳهہ مشهور ڊراما نويس ڪاليداس جا لکيل آهن. ترجما اهڙي سهڻي نموني ڪيل آهن، جو ڊرامن جو اصلي رنگ قائم آهي.

اهڙي باڪال اديب ۽ قادرالڪلام شاعر جي زندگي ڏاڍي ڏکي گذري. سندس زندگيءَ جي راهه ۾ قدم قدم تي ڪنڊا هئا. پر هن تي ڪڏهن به قنوطيت جي ڪيفيت طاري نه ٿي. ۱۹ سيپٽمبر ۱۹۷۰ع تي هن جهان مان موڪلائي ويو ۽ ادب ۾ ان مٿ تقص چڙي ويو.

رشيد احمد لاشاري ”رشيد“ مرحوم

محترم رشيد احمد لاشاري مرحوم جو خانداني سلسلو مشهور لاشاري سردار مير گهرام خان لاشاري ۽ جي مامي مير حده لاشاري ۽ سان ملي ٿو. رشيد احمد لاشاري مرحوم جي والد بزرگوار جو نالو مير زرڪ خان (وفات سنه ۱۹۳۲ع) هو. جيڪو خود سنڌي، اردو، سرائڪي، بلوچي ۽ پنجابي ٻولين جو شاعر هو. مير زرڪ خان مرحوم ”فورٽ سنڊين“ (بلوچستان) ۾ ”ليويز پوليس“ جو دفعدار (صوبيدار) هو. مير زرڪ خان جي ولادت ضلع جيڪب آباد ۾ ٿي. پر جيئن ته سندس والد مير ڌڻي بخش خان بلوچستان ”ليويز پوليس“ ۾ ملازم هو، انهيءَ ڪري پنهنجا ٻار ٻچا ”فورٽ سنڊين“ ۾ رهائين. ڪجهه وقت موسلي، پور ۽ سبيءَ جي ٺاڻن تي به رهيو ۽ ڪوئيٽا ۾ ڪجهه وقت خاص ڊيوٽيءَ تي رهيو. سنه ۱۸۰۰ع ۾ کيس پيشن ملي ۽ بلوچستان واري زمين وڪڻي، دهر، بجارائي، تعلقي ڪڏڪوٽ ۾ زمين خريد ڪري، ڪچو قلعو لهرائي ڳوٺ ٻڌي ويٺو.

رشيد احمد لاشاري جي ولادت ڳوٺ ”مال گذار“ تحصيل نصيرآباد، ضلع سبي (بلوچستان) ۾ تاريخ ۸ اپريل ۱۹۲۲ ۾ ٿي. پهرئين شش سندس ڏاڏي جو نالو ”ڌڻي بخش“ رکيو ويو، پر پوءِ سندس والد بزرگوار کيس ”رشيد احمد“ سڏڻ لڳو، ڇاڪاڻ جو ”رشيد احمد“ سندس هڪ پياري دوست جو نالو هو، جنهن سان گڏجي نوڪريءَ جي زماني ۾ شعر چوندو هو. سنه ۱۹۲۵ع ۾ حالتون اچي اهڙيون بڻيون، جو سندس والد بزرگوار سموري زمين گروي رکي، لڏي وڃي ”مال گذار“ (بلوچستان) ۾ ويٺو. محترم رشيد احمد لاشاريءَ جي ننڍپڻ به اتي گذري. اتي جي اسڪول ۾ چار درجا اردو پڙهيو. سال ۱۹۳۱ع ۾ وري موٽي اچي ڪڏڪوٽ تعلقي ۾ ويٺا. سنه ۱۹۳۲ع ۾ سندس والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ سندس مامي حمزه خان ۽ چاچي عبدالعزيز خان سندس پرورش ڪئي، ۽ اسڪول ”سوڀو خان اوکامي“، تعلقي ڪڏڪوٽ ۾ ماستر عاربي خان اوکامي وٽ سنڌي پڙهي، سنه ۱۹۳۶ع ۾ وريڪيولر فائينل امتحان پاس ڪيائين.

رشيد احمد لاشاري، حضرت سلطان باهوڙ (شورڪوٽ-پنجاب) جي درگاه شريف جو مريد هيو. ان درگاه شريف جي سجاده نشين فيض سلطان سان گڏ سنه ۱۹۳۷ع کان سنه ۱۹۵۰ع

نائين صاحب ۽ بلوچستان ۽ افغانستان جو سرڪاري ۽ اڳوڻو وقت حصو ۽ صاحبان اعوام جي درگاه سردي جي گذارائين. سن ۱۹۴۱ع ۾ عربي ۽ فارسي تعليم بڻوڙي ۽ ڪيائين. لڙهيءَ جي مدرسي ۽ ٻين مدرسن ۾ فارسيءَ جي مڪمل تعليم حاصل ڪيائين ۽ ٻين جي تعليم "ڪو" ۽ "ڪافي" نائين ورتائين. جن جن استادن کان عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم وٺي، تن مان محترم مولانا غلام مصطفيٰ صاحب ناسمي، مولانا عبدالحميد صاحب، مولانا صاحب به صاحب ٿيڙهي ۽ مولانا فقير محمد صاحب ڪڏ ڪوٽيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

سن ۱۹۴۴ع ۾ تعليم کاتي ۾ آيو ۽ پرائمري ماستر مقرر ٿيو. ملازمت جي دوران سنڌ جي ڪلڪٽر ڪڙچ جي اسڪول ۾ رهيو. سن ۱۹۴۸ع ۾ ٽرسنگ ڪاليج جو پروفيسر ۽ ڪيائين. شمس العلماء علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي مرحوم جي پوريءَ خدمت سال ۱۹۴۹ع ۾ حيدرآباد لاءِ "ٿيري اردو ٽيچر" مقرر ٿيو. ان کان پوءِ ٽرسنگ ڪاليج ۽ ٽرسنگ حيدرآباد ۾ استاد ٿي رهيو. سن ۱۹۴۷ع ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ مان اديب فاضل ٿيو. ٽرسنگ ڪيائين. سال ۱۹۵۳ع ۾ اورينٽل ڪاليج حيدرآباد مان اديب فاضل پاس ڪيائين. ان کان پوءِ سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد مان مئٽرڪ جو امتحان ۾ امتياري درجه سان پاس ڪيائين. ان بعد اورينٽل ڪاليج حيدرآباد ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار ٿي رهيو.

انهن ڏينهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد پاران محترم صاحب ڊاڪٽر جي بخشش سان سوج صاحب جي نگرانيءَ ۾ "سنڌي لغت" تيار ٿي رهي هئي. لغت جي عملي ۾ محترم صاحب جي "سج" مرحوم ۽ محترم پروفيسر عبدالڪريم صاحب سندس ملي سان گڏ ڪجهه وقت رهندو مرحوم به "ريسرچ اسسٽنٽ" ٿي رهيو. سن ۱۹۵۶ع ۾ طويل سماريءَ ۽ ٻين ڪن ذاتي سببن جي ڪري موڪري ڇڏي، ڪنهن به ڪم ۾ وڃي رهيو ۽ فلمن لاءِ آماتيون، ڪهاڻيا ۽ گيت وغيره لکيائين. ان زماني ۾ جن فلمن لاءِ ڪجهه لکيائين، اهي هي آهن :-

"سمار ساري"، "پرديسي"، "سسي ڀيرو"، "سنڌي"، "سماري ساري"، "رو" ۽ "نئين ڪن" (سنڌي).

سڀني کي نهايت مقبول وارا ۽ ڪهڙا ڪهڙا ٻار ۽ نوجوان جهونگارڻ لڳا. اهي فلمي گيت اڄ به انهن ڏينهن جي ڳوٺن ۾ نهايت مل ۽ مشهور آهن.

ان زماني ۾ ريلوي پاڪستان حيدرآباد ۾ به "ايڪسپريس رائٽر" ٿي رهيو. سال ۱۹۵۸ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ ۾ ملازم ٿي رهيو ۽ بخشش جي سندس ماحول سازگار رهيو.

انهيءَ ڪري سال ۱۹۵۹ع ۾ نوڪري ڇڏي پيس. ماءُ اپريل ۱۹۶۰ع ۾ ماهوار رسالي ”نئين زندگي“ (ڪراچي) جي اداري ۾ شامل ٿيو، پر اتي ۾ گهڻو وقت رهي نه سگهيو ۽ ماه ڊسمبر سنه ۱۹۶۲ع ۾ ”نئين زندگي“ جي اداري کان الڳ ٿيو. ان کان پوءِ ڪجهه وقت ڪراچيءَ جي هڪ هفتيوار اخبار ”باخدا“ ايڊٽ ڪيائين، جيڪا سنڌي ۽ اردوءَ ۾ نڪرندڙ هئي. بعد ۾ هارون ڪاليج ڪڏهه (ڪراچي) ۾ سنڌي جو ليڪچرار مقرر ٿيو. ان زماني ۾ سنڌي فلم ”شهر و فيروز“ جي ڪهاڻي جا مڪالم ۽ گاٿا لکيائين. فلم بيحد مقبول ويو ۽ ان جا ڪيترا گاٿا ايترا ته مشهور ۽ مقبول ٿيا جو، سنڌ جي نوجوانن ۽ ٻارن کان اردو فلمن جا ٻول ويري ويا. هن فلم کانسواءِ فلم ”ڇا ٻوڪي“ ”پو عائن“ ۽ ٻين سنڌي فلمن جا به گيت وغيره لکيائين، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جهونگار جي رهيا آهن. سال ۱۹۶۹ع ۾ کيس ڪاليج کان الڳ ڪيو ويو. تنهن کان پوءِ روراءِ اخبار ”مهراڻ“ (حيدرآباد) جي اداري ۾ ڪم ڪيائين ۽ رڳو پاڪستان حيدرآباد ۾ پيهر ”اسڪرپٽ رائٽر“ ٿي ڪم ڪيائين.

وفات کان اڳ بيماريءَ ۽ گهرو محورن جي ڪري حيدرآباد ڇڏي، پنهنجي گهر ڪراچيءَ ۾ وڃي رهيو. آخري ڏسهن ۾ حيدرآباد جي سول اسپتال ۾ داخل هيو، جتي تاريخ ۱۹ سيپٽمبر سنه ۱۹۷۰ع تي وفات ڪيائين.

محترم رشيد احمد لاشاري مرحوم، امام ڊگهو عرصو بيماريءَ ۾ گذارو. کيس دم ڪشيءَ جي بيماري هئي، جنهن کيس آخر ٻوڙي ٻيو جتوڻڪ بيماري کيس گهر ڪري وٺي هئي، تڏهن به مسلسل ڪم ڪندو رهيو. هو هڪ ان ٽڪ ادب ۽ زود نوس شاعر هيو. هو بيماريءَ جي هوندي به ڪلاڪن جا ڪارڪ لاڳيتو ڏئي شر ۽ نظام ۾ ڪا به ڪتاب لکي ورتو. هيو سندس علمي فطرتي ۽ مالي مجبوريءَ مان ڪيترن ئي ماسين فائدو ورتو.

افسوس، حوا ٻڌيءَ محبت ڪرڻ جي باوجود، هڪ جي زندگي به گذارائين. مرحوم بيمار وقت نثر نويس به هيو ته شاعر به هيو. هن سنڌي زبان کي گهڻو ڪجهه ڏنو آهي. ان کانسواءِ اردو، سرائڪي، ۽ پنجابي شر ۽ نظام ۾ به گهڻو ڪجهه لکيو اٿس. سنڌي شر ۾ بيشمار مضمونن کان سواءِ سندس هيٺيان ڪتاب قابل ذڪر آهن :-

”ڪليات گدا“، ”مثنوي نل دميتي“، ”ڪنتلا“، ”شرح سر ڪسان“، ”شرح سر يمن ڪيان“، ”شرح سر مومل راڻو“، ”شرح سر حسيني“، ”شرح سر وارثي“، ”نظيف باغ جو سر“، ”نصو يوسف زانجا“، ”سچل سرمست جو رسالو“، ”سر سارنگ“، ”سر سسئي آهري“ ۽ ”سر ڪنڀات“ وغيره وغيره.

رشيد احمد لاشاري مرحوم سنڌي زبان جو بلند پايو شاعر هو. خاص طرح سان ”ڪافيءَ“ تي ڪمال دسترس حاصل هيس. ان سان گڏ علم عروض جي فن کان به پوري طرح باخبر هو. سندس شعر رسالي ”ادب سنڌ“ (لاڙڪاڻي) کان وٺي تقريبن سنڌي زبان جي هر رسالي ۾ شايع ٿيو آهي.

سندس ڪلام جو تمام وڏو ذخيرو آهي، پر افسوس جو اڄ تائين سندس ڪلام جو مجموعو شايع ٿي نه سگهيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد کي جڳاڻي ته سندس ”ڪليات“ کي مرتب ڪرائي شايع ڪرائي. ڪربون اميد!

رشيد لاشاري جي لاڏاڻي تي

دار فاني مان ويو، افسوس لاساري لڏي! — پر ويو سنڌي ادب جي هو عمارت هڪ اڏي.
هن وڇوڙي کان اڪيون، ٿيون رت رتن هر دم رسد — ايترو جلدي اسان کي ڇو وئين ساڻي ڇڏي!
”موت تي شل موتا ڇي، ڪيڏا وڇوڙا ٿو وڃي“ — سنڌ ساري کي ويو اي ”شوق“ گوند ۾ گڏي!
(نواز علي ”شوق“)

ڏني هر فرد کي پيغام بيماري رشيد احمد — بياهي وٺيس ادب جي ساڳ سان ياري رشيد احمد
اڪيون رندينون، رهڻ ٿيون رت رتن ڦڙا تنهنجي جدائي ۾ — رهي شل نوان همد، رحمت باري رشيد احمد
سجايو دل جي ايوان ۾، سو اسلام جا پوڻا — رهي دس بي سان سهجي سمجھاري رشيد احمد
پٺاڻيءَ جو غم ملت، سچل جو درد خود بيسي — پوئهنجي ديد و دل کان، ڪيو جاري رشيد احمد
اثر هجرت جو سن هانف، ٻڌايو دم قدم بخشش — مسبحي رحمت داور ۾ لاشاري رشيد احمد
(عبدالله ”اثر“)

۱۳۹۰

بزم هرڪا بي سزي، ۽ انجمن هرڪا اداس — محفل حورنگ ۽ روس مٿاڻي ويو هليو
سنڌ جو علم و ادب، آهي ٿيو اڄ اشڪار — سنڌ جي ٻولي کي ڇڻ، چورو بنائي ويو هليو
مغلي توڙي مرض، حملا مٿس هر وقت ڪيا — پنهنجي قسمت تي ٻئي، ڳوڙها وهائي ويو هليو
زندگي ۾ ڪم ڪيائين، پر مليس آرام ڪير — دل جو دل ۾ سور سڀ، ساڻي ۽ پاڻي ويو هليو
(احمد خان ”آصف“)

مري ٿيا نه مات

آچر جو ڏينهن هيو، سيپٽمبر جي ويهين تاريخ هئي، منجهند قاري گهر آيس، ته ننڍڙي عبدالوحيد ٻڌايو: ”بابا، ريلويو چيو ته چاچا رشيد لاشاري ڪالهه گذاري ويو... بابا سچ ٻچ پيارا گيت لاهيندڙ چاچا رشيد گذاري ويو هوندو؟“ سن پرهنجي ويس. سوچڻ لڳس ته موت ڪيڏو نه ڪلور آهي، ڪنهن کي ڪونه ٿو چڙهي. موت جي انهيءَ سپاءَ تي سوچي، سنڌ جي سڀالڻ چيو آهي: ”آخر هر ڪنهن کي هلڻو آهي...“

پر موت انهن ماڻهن کي ڪٿي ٿو ماري، جيڪي حشري نٿي ٻال ماري موت تي فتح پائين ٿا.

”مرڻا اڳي جي مثال سي مري ٿيا نه مات“

اهي امر آهن، زنده آهن، جن جا ڪارناما زنده آهن. انهن جي وجود، فنا مان بقا جي منزل ماڻي آهي:

”هوند اسي حيات، جيئن اڳي جي جيا“

رشيد مرحوم هر موڙ تي موت سان مهاڏو ڏنو ۽ جياپي سان جار رکيو. هن هر قدم تي قنوطيت کي پاڻ تي قابض ٿيڻ نه ڏنو. هن پنهنجن ۽ پراون جا ڏجها ڏنا، سائينءَ جي سنوارين کان سور ۽ سختيون سٺيون، عقوبتون ۽ عذاب ڏنا، پر هر حال ۾ اٽل ۽ اڏول رهيو، ۽ حق کي هٿان نه ڇڏيو. شاه لطيف چيو آهي: ”بکيءَ ڪل نه اجهي، ڏکيءَ ڏمر نه آه“، پر هو بک ۽ ڏک کي سانڍي، پٿر ۽ پجار پي، مسڪرائيندو، مقابلو ڪندو، ڪم ڪندو رهيو، ۽ سنڌي ادب جي سونهن ۽ سويلا ۽ اڪيچار املهم ماڻڪن جو اضافو ڪري ويو. سنڌي ادب جي وسيع ميدان ۾ اهڙا اڻ مٽ نقش ڇڏيا اٿس، جو هو امر آهي ۽ رهندو.

هڪ مسلسل بيماري، ٻيو ڏجها ۽ ڏولاوا. اهي اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي جوڌي جوان کي به جهٽ جهوريو ڇڏين. پر هن سنهڙي سڪڙي، قلندري مسلڪ جي ڪوڏڻي ۾

ابڏي ڪا قوت هئي، جو نه پيڙا کيس پڙي سگهي، نه درياه جي دهشت دهڪائي سگهي، ۽ نه ڪنهن ڏيڍي جو ڏهڪاءُ ئي ڏهڪائي سگهيو. هو - ٻزر ۽ سوز جي باوجود پيارا ۽ منڙا گيت آلاپيندو رهيو. ياد ٿو اچي ته هڪ ڀيري اساحي ڪاليج جي مشاعري ۾ شعر ٿي پڙهيائين، محترم حامي صاحب دستور موجب کلي رهيو هو، ائين ڪري حامي صاحب ڏي سون ڪري سرائي ڪي غزل جو هي بيت پڙهيائين:

”مين رونداهان، تون ڪندا هيس، ڪڙا دين سامهڻي سن گهن
جهان تينڌا ولي وارا، اٿان قصه مڪاوڻ ڏي“

ان وقت سندس شعر چڻ سندس اندر جي آهي، سو، جنهن سڀني کي بي اختيار بنائي ڇڏيو. سندس زندگيءَ جي سورن ۽ حسن ورنهات چڻ - هي آڏو کلي پيو، جن سڀني جي احساسن کي لوڏي ۽ ڌوڏي، زندگيءَ جي حلال سان ٻاهر آندو، ٻائي ڇڏيو. اهو سرائي ڪي غزل سندس زندگيءَ جي ڪتاب جو سلسلو ۽ - زندگيءَ جو روحان آهي. هن جي سوچ ۽ لوچ موت تائين محدود نه آهي. هو ڏک ۽ - حسرت ۽ ارمان جو پابند نه آهي. ر هو حسرتن کي به ساهه ۾ ساهي رهن جي ستر ٿي ٿو:

رهن ڏي حسرتان دل وڃي، مرن جي تون نهين ڏيندا
مرن ڪولون اڳي، مرقد اي چادر چڙهاون ڏي.

هو سورن جو سان هو، پر ٻاهر ٻاڪ ڪيڻ اٿي گوراڻي. ان جي باوجود درد ۽ - پيار ۽ پيڙا سندس دل جي گهوارن مان ڦٽن ٿا، اهي، اڌو ڏيئي، شعر جي صورت وٺي ٿي ٿا. هن ائين جو آب سڪائڻ ٿي گهرو ۽ پر نير جا نار بند ٿڻ جا ٿي نه هئا:
ڪرڻ ڏي آه دل ڪون، آب اڪيان دا مڪاوڻ ڏي
اهي موتي محبت دي، لڪاوڻ ڏي لڪاوڻ ڏي.

جيتوڻيڪ سندس اڳيون رول - سورن رهيو، پر ان جي باوجود هو خوشيءَ جا گيت گائيندو رهيو. هن موت سان منهن مقابل ٿي، مهاڏو ڏيئي، انيس جواب ڏيئي ڇڏيو هو ته هو پهتو پاڻ وڃي امانت پهچ ڪندو:

امانت آب چل ڏيسان، اجل ڪيون هين ڏلا ٿيندا
کڻي ميڏي ڪون هڪ لڪي، ته اڀا پٽ پٺاڻ ڏي.
قصه ڪچيڙا دلالتا ڏي، سنڀل وسلي اي لاساري
اڪيان روهن رهن، دل ڪون خوشي دي گيت ڳاڻڻ ڏي

هن هر حال ۾ اڏل ۽ اڏول رهي، موت ني فتح پاتي هئي. سندس تڙپ ۾ ايڏو ته تاهه هو، جو سندس پرواز جو ڪو پروڻي ڪونه هو. دانهن ۽ آهن جي باوجود به سندس پرواز ۾ فرق نٿو اچي:

حي ٿر ٻوسون به ويسون عرش اعظم اڌ دے وڃ چوڙي
اڏائي ڪو به هي منزل، ذرا واکاڻ ولاون ڏي.

ڪشي دل جون آهن، اڏي عرش وڃيو. سلامي ٿي رهندا ستارا اسانجا

هن دنيا جو عجب دستور آهي. جن به هن جهان ۾ حق ۽ سچ جهولي ۽ جهنيو آهي، ۽ باطل سان جنگ جوڙي آهي، سڄي دنيا سندس اڻهن جو سرڪ رهيو آهي. رشيد مرحوم به ستايل سرير سان سچ جو ساٿ ڏنو، پر موت ۾ سور ۽ سختيون، مھڻا ۽ سلامتون مليس. ان جي باوجود هن ۾ اعتماد آهي، ۽ پنهنجي حقيقي ڪاميابي جو يقين آهي:

سايون ٿا جڳ ۾ سلاط حون ماڙيون. اڏيا عرش بي دل سارا اسان جا.

رشيد ڏشاري مرحوم عظيم شاعراڻي، سندس ڪلام ۾ هي پنهنجي، بي پناه رواني ۽ فطري نفڪي آهي. هن جيتوڻيڪ تمام گهڻو لکيو آهي، پر ان جي باوجود سندس ڪيتريون شيون شاهڪار جي حيثيت رکڻ ٿيون، جن ۾ هڪ ڏکابل دن جي تڙپ آهي، پيار جي پڙا آهي، سوز ۽ سڳ جي برتر تصور آهي، سونهاري سنڌ جي سچيون ۽ سپاءَ جا دلهره نقش آهن، سنڌ جي ڪڍ ڪڙچ جي نظارن جي عڪاسي آهي، سنڌ جي سياهن جي سپاءَ ۽ سڀتا جي ساڃاهه آهي. مطلب به سندس شعر ۾ سندس رنگي جو عڪس ۽ نقش به آهي، ته سنڌ جي سياهن ۽ اڻوهن سورن جي ستايل ۽ ڏاڍي ڏڪاڻا سنڌن جي پڙا ۽ پڇاڙ به آهي. هن سرزمين سنڌ جو چيو چيو گهڻو هو، ۽ سنڌ جي ڪڍ ڪڙچ جي واڌ سواءِ ڏاڻ واقف هو. هن سنڌ جي ثقافت جو گهرو مطالعو ڪيو هو، ۽ سنڌي زبان جي محاورن ۽ لهجن، اصطلاحن ۽ پهاڪن، ٺيڪ سنڌي لفظن ۽ سنڌ جي ٻوليائي زبان کان بحولي وٺي هو. ان سان گڏ هن سنڌ جي ڪلاسيڪل شعر جو به نهايت اڻوهو اڻاس ڪيو هو. انهيءَ ڪري کيس سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي سپاءَ جي سموري ساڃاهه هئي، ۽ قدر سنڌي الناطق جي استعمال تي عبور حاصل هوس. اهڙي سبب آهي، جو سندس شاعريءَ ۾ سنڌ جي سونهاري سرزمين جي سري توڙي

وچولي، ڪوهستان توڙي رنگستان جون رنگين ۽ دلڪش تصويرون پنهنجي پوري سونهن ۽ سوڀا سان جهنگليون ۽ چمڪنديون نظر اينديون. سندس ڪافين توڙي نظمن، بيتن توڙي ڪيترن ۾ سنڌي ثقافت جا اڻ مٽ اهڃاڻ ملندا. سندس شاعريءَ ۾ هڪ انفراديت به آهي، نه اها سنڌي شاعريءَ جي سپاءَ سان هر آهنگ به آهي. هنڪي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ به ڪمال حاصل آهي، ته عروضي شاعريءَ جي قواعد ۽ ضوابط کان به بخوبي باخبر آهي.

رشيد لاشاري مرحوم شاعر هجڻ سان گڏ اديب، نقاد ۽ مؤرخ به هو. هن تمام گهڻو شعر به لکيو آهي، ته نثر جي سلسلي ۾ به سندس قلم تمام تيز هليو آهي. سندس مضمونن ۽ مقالن جو ته ڳاڻيٽوئي ڪونهي. جيڪي مختلف عنوانن تي لکيل آهن. ڪلاسيڪل شاعري تي تحرياتي نوعيت جون تنقيدون به لکيون اٿس، ته جديد ادب تي تنقيد به ڪئي اٿس. هي تنقيدون به ڪيون اٿس، ته تنقيدن ۾ شعر جو حسن ۽ فيح ڏيکاريندي فڪري ۽ نظري بحث به ڪيا اٿس. تنقيدي مضمونن کانسواءِ تاريخي مضمون به لکيا اٿس، ته معلوماتي ۽ سوانحي مضمون به لکيا اٿس. ڪيترن ئي مقالن ۽ ڪن ڪتابن جا ترجما به ڪيا اٿس. ترجمن جي سلسلي ۾ ”تاريخي، مذهبي ۽ ادبي ڪتاب به ترجما ڪيا اٿس، ته ڪاليداس جا ڊراما ”شڪنتلا“ ۽ ”نل دمستي“ به ترجما ڪيا اٿس. ڪلاسيڪل شاعري جي سلسلي ۾ شاه جي ڪيترن ئي سرن جي شرح لکي اٿس، ۽ سچل سرمست جو سرائڪي ۽ سنڌي ڪلام ايڊٽ ڪيو اٿس. ان سان گڏ عروضي شاعرن جو ڪلام به مرتب ڪيو اٿس. ان سلسلي ۾ ”ڪايات گدا“ شاهڪار جي حيثيت رکي ٿي، جنهن جي مقدسي ۽ عروضي شاعريءَ جون خصوصيتون نروار ڪيون اٿس ۽ شاعر جي ڪلام تي نئي ۽ فڪري بحث ڪيو اٿس.

سنڌي شعر جي منظوم اردو ۽ سرائڪي ترجمي ۾ به رشيد لاشاري جو نالو مڙسي کان مقانئون آهي. شاه لطيف جي رسالي جو منظوم اردو ۽ سرائڪي ترجمو ڪرڻ شروع ڪيو هئائين، جيڪو افسوس جو اڌ ۾ رهجي ويو. سرائڪي ترجمو هفتيوار ”اختر“ (سرائڪي) مٿان ۾ شايع ٿيندو هو. اردو ترجمو به گهڻو ڪري ويو هو، جنهن مان ڪجهه ”ارمغان لطيف“ جي نالي ڪتاب ۾ ڇپيو آهي. حضرت سچل سرمست جي سوانح ۽ پيغام متعلق اردو ۾ سندس مڪمل ڪتاب ڇپيو آهي.

جنهنڪي ماريو نه موت

شايد ۱۹۵۶ء جو ذڪر آهي. گرمين ۾ آءٌ ڪراچي وٺي هوس. ان وقت ڪراچي ۾ دوستن جو حلقو وسيع هو ۽ ڪراچي سنڌي ادبي سنگت جو مرڪز هئي. سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس پڻ ڪراچي ۾ هئي. سنڌي سنگت جون نشستون باقاعدي سان ٿينديون رهنديون هيون. اياز قادري سنگت جو روح روان هو. جنهنڪري سنگت جون ڪچهريون گهڻو ڪري سندس جاء تي ٿينديون هيون. سنگت جي نشستن جي لاءِ اتي جاءِ ميلارام هاسٽل هئي جتي سرگي، رباني، حفصه شيخ وغيره رهندا هئا. هڪ ڏينهن شام جو اياز قادري جي جاء تي سنڌي سنگت جي تقريبي نشست هئي. ڪراچي جا گهڻو ڪري ننڍا وڏا سڀ اديب ۽ شاعر موجود هئا. محمد ابراهيم جو وڏو انهن ادبي مجلسن ۾ اڪثر شرڪ ٿيندو هو. هي سکر ڏينهن هئا جن ۾ سونهن به هئي ۽ سرب به. عبدالعليم جوش ٽي به پهريون ڀيرو مون ان ميڙنگ ۾ ڏٺو. سندس غزل به ٻڌم جي گهڻو سند آيا. هڪ ٻيو اجنبِي شاعر ڏسڻ ۾ آيو، جنهن کي مون اڳ ڪڏهن به نه ڏٺو هو. هن هڪ نظم پيش ڪيو، جو فن ۽ زبان جي لحاظ کان مڪمل نظر هو. هجي ما، دوس ۽ معصوم حسرت منهنجي آڏو هئي. سمجهيم ته ڪنهن احساس ڪهڙيءَ ۾ مبتلا آهي. نظم جي آخري شعرن مان محسوس ڪم ته دنيا جي مصائب ۽ سماج جي ڪوٺاهه نظريءَ جو شڪار آهي. نظم ۾ ڄڻ هڪ دردناڪ چيخ هو. ڪنهن معلوم يا معلوم جي سرد آهي. منهنجي ڀر ۾ مرحوم احسان بروهي ويٺو هو. جنهن کان پهرين ”هي مسڪين صورت ڪير آهي“ خبر پيشي ته هو رشيد احمد لاشاري هو. مون سندس تصنيفات جو مطالعو ڪيو هو. هن جي عام وٺي کان واقف هوس، ليڪن اها واقفيت تصنيفات تائين محدود هئي. مون هنکي ٻنهي خشڪ ماڻهو سمجهيو هو. تنهنڪري هن سان ڪا گفتگو ٿي ڪانه سگهي ۽ نه وري ساڻس واقفيت رکڻ جي ضرورت محسوس ڪيم. سندس دل ۾ ڄڻ حسرتن جا انبار هئا. مجلس ختم ٿيڻ تي روايت موجب دستوران ۾ وياسون. آءٌ پنهنجن دوستن جي حتمي ۾ تبادلي خيال ڪرڻ لڳس. رشيد ڪن ٻين اديبن سان پڻ ٿيل تي

ويٺو هوءا ساڳيوني مغموم جهرو سهنجي نظارن جي آڏو اڀرڻ لڳو، جيڪو مون ڪجهه گهڙيون
 پهرايڻيس ڏٺو هو. آءٌ پنهنجي دل ۾ هڪ نامعلوم همدرديءَ جا جذبات محسوس ڪرڻ لڳس.
 ان کان پوءِ ياد ۾ آهي ته ڪهڙو سال هو آءٌ ڪراچيءَ ويس ۽ ٻئي ڏينهن
 ئي دستور موجب نئين زندگي جي دفتر ۾ مولانا سنڌيءَ سان ملڻ ويس. مولانا
 واري ڪرسي حائي پبل هئي، ڀرسان واري ٽيبل جي ڪرسيءَ تي اهوئي ڪوبائين
 جهرو ڏٺو، جو ڪنهن وقت ادبي سگت جي ڪچهريءَ ۾ ڏٺو هيم. مونکي ڪمري ۾ داخل
 ٿيندو ڏسي هو يڪدم اتي بيٺو ۽ نهايت احترام ۽ خلوص سان سهنجي آهيد ڪيائين. آءٌ
 سندس پرخلاص ورتاءُ کان نهايت متاثر ٿيس. ائين محسوس ڪم ڄڻ ڪو سائن کان وڇڙيل
 دوست مليو اٿم. هو مونسان بلڪل پهنجڻائيءَ جي نموني دل جا حال اورڻ لڳو. مونکي ساڻس
 اڳ ۾ ئي همدردِي هئي، تنهنڪري سندس درد جو داسان غور سان ٻڌڻ لڳس. معاري جو
 ستايل انسان رشيدلاشاري سهنجي آڏو هوءا ان رماني ڏانڊيءَ آءٌ ساڻس وري مٺي ۾ سگهيس.
 جشن مهراڻ جي موقعي تي ۱۹۶۴ع ڌاري هڪ شاعرو رٿيو ويو، ان شاعري جو انتظام
 سهنجي حوالي هو. سنڌ جي سڀني شاعر دوست ڏانڊن دعوت ناما موڪليا ويا. شاعري جي
 ڏينهن صبح جو سوڀر سهنجي گهر جي گهٽي وڳي، آءٌ سهڻو ٻيو هوس. اطلاع مليو ته
 رشيدلاشاري صاحب ڪراچي کان آيل آهي. کيس 'وصا' ۾ ويهاريو ويو هو. آءٌ ڪن جو
 ناڪيد ڪري گهر کان اوڀار ۾ آيس. رسيد سان ملاقات ٿي. سندس جهرو سناش مٿس آيو.
 حائي حوالي ٿيا. هوءا هو زندگيءَ مان مطمئن هو ۽ انوقت هارون ڪاسج ڪراچيءَ ۾
 ليڪچرر هو. هن ئي تنگ دستيءَ کان فراعص نصاب ٿي هئي. فرما سڄو ڏينهن ڪچهريءَ
 ۾ گذريو. سندس ٽي حوبي ۽ علمي بصيرت کان چڱيءَ طرح واقف ٿيس. وڃي هو وڏو سام
 هيو. سندس مٿيون جو دائرو وسيع هو. ٽي معلومات ۾ مونکي هو صاف اول جو اديب نظر
 آيو. شاعريءَ جي فن ۾ هن جو درجو مٿاهون نظر آيو. منجهس ٻن ربائن سان گڏ سنڌي
 زبان جي باريڪين جي ڪافي ڄاڻ هئي. افسوس اهو اٿم ته هن سنڌي شاعرن جي ٽي
 ڪوتاهين يا ٻوليءَ جي غير معتد رحمان بي ڪا تنقيد ڪانه ڪئي. البته مواد جي لحاظ
 کان هن مضمون ۽ نظرين تي ڀرپور ڪم ڪري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ۱۹۶۶ع آءٌ
 گرمين ۾ ڪراچيءَ ويس. مرحوم ٽي حوبي پٺي ۽ غور وٺوٺ پهچي ويو. هو اڪثر روزانو
 ايندو رهيو. آءٌ به کيس پنهنجي فرست سمجهڻ لڳس. اهڙي نموني هو هر سال موسا

ڪراچيءَ ۾ ملندو رهيو. پنهنجي ڪلام جي مسودي جي باري ۾ ٻن ٻارها ذڪر ڪندو رهيو. ۱۹۶۷ جي آخر ۾ سندس مسودي جو ڪتاب مليو. رشيد مرحوم ڪلام جي انتخاب ۽ ڪلام تي ڊيپاڇي لکڻ جو ڪم پنهنجي سپرد ڪيو. اهو انتخاب سندس مالي مشڪلات سبب شايع نه ٿي سگهيو.

۶ سال اڳ هڪ ڏينهن اوچتو رشيد لاشاريءَ جي درد ڀريل دانهن خط جي صورت ۾ مون تائين پهتي. هو وري بيروزگار ٿي پيو هو. زماني جي حادثات کيس دائم المريض بڻائي رکيو هو. گذريل عيد ميلاد جي موقعي تي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي مشاعري ۾ سائس آخري ملاقات ٿي. هو انوقت روزنامہ مهراڻ ۾ ڪم ڪندو هو. هن هڪ ڏينهن وڌيڪ رهڻ لاءِ اصرار ڪيو ۽ مون مجبوري ظاهر ڪئي ۽ وعدهءِ فراد جي آسري ۾ سکر موٽي آيس. جلدئي ئي دفعي ريڊيو پاڪستان جي پروگرام ۾ شامل ٿيڻ لاءِ حيدرآباد ويس. پروگرام کانپوءِ رات جوئي سائس ملڻ لاءِ مهراڻ جي دفتر ۾ ويس، خبر پئي ته هو حيدرآباد ڇڏي هميشه لاءِ فلمي دنيا ۾ داخل ٿي چڪو آهي. هڪ اديب ۽ عالم جو فلم لائين سان باقاعدي منسلڪ ٿيڻ هڪ افسوسناڪ واقعو هو.

سندس موت جي المناڪ خبر ٻڌندي دانهن نڪري ويئي. جنهن ۾ ”حق مغفرت ڪري“ جي آه ٻن شامل ٿي ويئي. دل ۾ چيم معاشري هڪ وڏي اديب کي موت جي اهڙي ننڍ ۾ پهچائي ڇڏيو، جيڪو گذر معاش جي هٿ ڪرڻ لاءِ در در تي ڌڪا کائيندو رهيو، جنهن کي معاشي پریشانين دائم المريض بڻائي سندس جذبات ۽ احساسات کي سرد ڪري رکيو هو. هو سچ ۽ سچ هڪ وڏي شخصيت جو مالڪ هو. هن جي موت کان پوءِ سنڌي شاعريءَ جو هڪ باب ختم ٿي ويو.

مري وڃبو ٿيندا پراڻا هڏا پر — نوان هوندا هر دم نظارا اسانجا
اسين هڪين هوندا سين پيارن جي آڏو — تڏهن گيت لڳندا هي پيارا اسانجا
دماغ وڌل جو خون ڏيئي، ڪيم آباد صد گلشن — بهار آندڻ بيان ۾، ته دشمن ٿي خزان پنهنجي
ستائي ٿو زمين جو ذرو ذرو آسمان بنجي — وڃي هن حال ۾ ڪاڏي هي جان ناتوان پنهنجي
هٿي اميد ڪنهن کي مات ٿي ويندو رشيد آخر — رڳو ٿو ڪين شايد وات ۾ هاڻي زبان پنهنجي
(رشيد لاشاري مرحوم)

رشيد احمد لاشاري - منهنجو استاد

لاشاري قبيلي جو فرد رشيد احمد لاشاري، ننڍي هوندي ڪنهن سبب خاندان وارن سان ناراض ٿي حيدرآباد هليو آيو ۽ وري واپس نه ويو. خاندان وارن کان وڇڙڻ بعد گهر، اولاد، دوست ۽ ساٿي هٽل جي باوجود هو پاڻ کي شدت سان تنهن محسوس ڪندو رهيو. هن هميشه خود کي ولرڪان وڇڙيل ڪونج محسوس ڪيو ۽ محسوس ڪرايو. شاھ ولي الله ڪاليج جي ملازمت وارن آخري ڏينهن ۾ جيڪي خط مونڏي لکيا اٿن، انهن جو به هڪ هڪ لفظ درد ۾ ٻڌل آهي، ۽ ست ست ۾ موت جي تمنا ڪيل آهي. انهن ئي خطن مان هڪ ۾ خوش ٿي لکيائين ته مون کي پنهنجن عزيزن سڏايو آهي، هڪ دل چاهي ٿي هليو وڃان، اتي منهنجي ڀيڻ به آهي... انهيءَ هڪ جملي کي اهڙيءَ طرح ادا ڪيو اٿن، جنهن مان سندن مائٽن لاءِ ٻاهرو ظاهر ٿئي ٿو، ۽ انهن سان ملڻ جي تڙپ محسوس ٿئي ٿي. رشيد صاحب هڪ پياڪ قلب جا مالڪ هئا. ٻهاڙن سان ٽڪرائيندي به نه گهرايا. اهل جنت جي هڪ نشاني سندن ساجهائي ٻڌائي وئي آهي. رشيد صاحب ۾ به اها خوبي هئي. ڪنهن سان ڪيتري به ناراضگي هوندي، جڏهن اهو ماڻهو اخلاق سان رشيد صاحب سان ملندو هو، ته سڀ اختلافات واري انجا ٿي ويندا هئا. پوءِ توڙي جو اهو ماڻهو درحقيقت دشمن ٿي چوندو هجي.

رشيد مرحوم باڪمال شاعر هو. زود نويس هجڻ جي باوجود سندس شعر ۾ بي پناه رواني آهي ۽ تاثر آهي. سندس ڪلام ۾ سنڌي ڪلاسيڪي شاعري ۽ عروضي شاعري جو استزاج نظر ايندو. هن قديم ۽ جديد شاعريءَ جي هر صنف تي لکيو آهي، پر ڪافيءَ ۽ گيت جو هو بادشاهه هو. شاعر هجڻ سان گڏ هو سٺو نثر نويس به هو. درسي ڪتاب به لکيا اٿس، ته ادبي ڪتاب به يادگار ڇڏيا اٿس. سندس وڏي خوبي اها هئي، ته هر موضوع تي سٺي نموني لکي سگهندو هو.

صاف زبان، صاف قلب رشيد احمد صاحب لاشاري منهنجو استاد هو. خطن ۾ مون کي هميشه ”شاگرد رشيد“ ڪري مخاطب ڪندو هو ۽ موت ۾ مان به شاگرد رشيد لکندي هيس. حالانڪ پاڻ معنيٰ سان لکندا هئا ۽ مان سندن نالي. منهنجي دعا آهي، ته الله تعاليٰ کين پنهنجي قرب ۾ داخل ڪري. آمين

Pampering now will
lead to greed
in later years.
Children emulate.

Wise parents avoid
waste and act prudently.

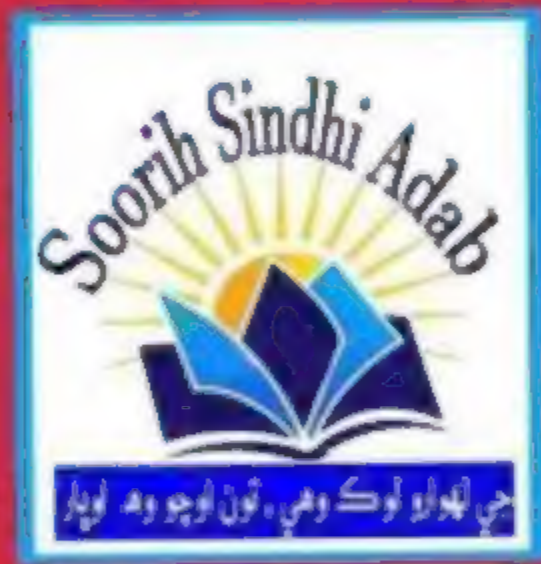
They save with **U&L**

U&L **UNITED BANK LTD.**
PROGRESSIVE BANKING SERVICE

U&L - 82 - 87 - 103

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488